

56 829

**DISSERTATIONES
EX BIBLIOTHECA UNIVERSITATIS DE
ATTILA JÓZSEF NOMINATAE**

10.

**SZEGED
HUNGARIA
1986**

1994 MAR 3 1

DISSERTATIONES
EX BIBLIOTHECA UNIVERSITATIS DE ATTILA JÓZSEF NOMINATAE
10.

KEVEHÁZI KATALIN

**Melanchthon és a Wittenbergben tanult magyarok
az 1550-es évektől 1587-ig**

(Adalékok Melanchthon magyarországi recepciójának első évszázadához)

SZEGED

1986

Redegit
BÉLA KARÁCSONYI

Szerkesztette
KARÁCSONYI BÉLA

ISBN 963 481 594 4
HU ISBN 0134—1936

I. PHILIPP MELANCHTHON A WITTENBERGI EGYETEMEN⁺

1. Az egyetem 1518 előtt

A wittenbergi egyetem viszonylag késői a német egyetemek sorában: 1502-ben alapította Bölcs Frigyes szász választófejedelem.^{1/} Az intézmény az első időszakban, 1518-ig nem játszik kiemelkedő szerepet a németországi egyetemek között. A reformáció megindulása és Luther tevékenysége irányítja majd rá a figyelmet.

Luther Márton 1508-ban, még ágostonrendi szerzetesként került ide filozófiát oktatni.^{2/} Itteni tevékenysége során erősödik meg benne az a meggyőződés, hogy az egyház reformációja lehetetlen az oktatás újjászervezése nélkül. Egy levelében ezt írja: "Ego simpliciter credo, quod impossibile sit ecclesiam reformari, nisi funditur canones, decretales, scholastica theologia, philosophia, logica, ut nunc habentur, eradicerentur, et alia, studia instituantur."^{3/}

A wittenbergi egyetem oktatási reformja az 1518-as esztendővel indult meg, ettől kezdve kaptak egyre hangsúlyozottabb szerepet az oktatásban a humanista studiumok, a humanista képzésforma.^{4/} A filozófiai előadások központi témájává a "tisza", a középkori kommentároktól megtisztít-

⁺ E bevezető fejezetben nem törekszünk még a legújabb egyetemtörténeti szakirodalom összefoglalására sem; mindemellett szükségesnek látjuk Melanchthon szerepének kiemelését a hangsúlyt a pedagógiai munkásságára helyezve. Csupán e munkásság vázlatát kívánjuk megrajzolni néhány gondolatban, hiszen semmiképp sem túlzás kimondani, hogy protestáns iskolaügyünk úttörői Melanchthon tanítványai voltak.

tott Arisztotelész vált, ekkor kezdték Quintilianust, Priscianust olvas-
tatni, s a humanisták "ad fontes" jelszavának jegyében kiemelkedő helyet
kapott a képzési folyamatban a nyelvoktatás: ebben az esztendőben állí-
tották fel a Paedagogiumot, ahol a kezdők három szent nyelvet: a hébert,
a görögöt és a latint elsajátíthatták. Ez az időpont az, amikor Melanch-
thon bekapcsolódik a wittenbergi egyetem életébe: Reuchlin javaslatára
1518 nyarán őt hívták meg a görög katedrára.

Melanchthon, Reuchlin unokaöccse 1497. február 17-én született Bret-
tenben. Már 1509-ban a heidelbergi egyetemre iratkozott be, ahol egy év
múlva, 14 évesen, baccalaureus lett. A magisteri címet Tübingenben nyer-
te el, ahol utóbb tanárként is működött: történelemből és retorikából
tartott előadásokat. Itt jelent meg 1516-ban első munkája, egy Terentius-
kiadás,^{5/} majd két évvel később, Hagenauban az "Institutiones Graecae
Grammaticae",^{6/} amelynek a XVI. században még 41 kiadása látott napvilá-
got.

2. Melanchthon székfoglalója, gondolatai a nevelésről

Melanchthon 1518. augusztusában érkezett meg Wittenbergbe, s néhány
nappal később /augusztus 29-én/ tartotta meg egyetemi székfoglaló beszé-
dét "De corrigendis adolescentiae studiis"^{7/} címmel. A beszéd nem kis je-
lentőségű: megtalálható benne a Praeceptor Germaniae pedagógiai munkássá-
gának elvi alapvetése, egyetemi képzés átszervezésének humanista koncepciója. Max Dorn értékelése szerint "seine Antrittsrede ... nicht nur ihm
selbst Bewunderung eintrug, sondern für seine gesammte 42 jährige Tätig-
keit in Wittenberg richtungweisend war, ja überhaupt die wichtigste An-
trittsrede ist, ... die jemals dort gehalten worden ist."^{8/}

A beszéd a tudomány és oktatás XVI. századi állapotát ostromozza, és felszólít a "tisza" tudományokhoz való visszatérésre. Az ezt követő tudománytörténeti áttekintés után tér rá mondandójának lényegére: milyen módon kell az oktatásnak folynia. A tanulmányokat gyermekkorban kell elkezdeni: a "puerilia studia" során kell elsősorban a latint, majd a görög nyelvet elsajátítani - hogy a szerzőket később eredetiben lehessen olvasni --, és megismerkedni a dialektika és retorika alapjaival. Az így megszerzett tudás birtokában lehet továbblépni a többi tudomány megismerésére.

Az oktatás végső célja az "ordo", a rend; e cél megvalósításához kell egyrészt megfelelő tananyagot kidolgozni, másrészt tanárokat képezni. A melanchthoni képzésforma a humanista /Reuchlin, Agricola, Wimpfeling által kidolgozott/^{9/} alapokra felépített, az állam és az egyház szolgálatában álló vallásos-humanista képzés: "Nam in ea sum plane sententia, ut qui velit insigne aliquid, vel in sacris, vel in foro conari, parum effecturum, ni animum antea humanis disciplinis /sic enim Philosophiam voco/ prudenter, et quantum satis est, exercuerit".^{10/} A beszéd másik, rendkívül figyelemreméltó gondolata, amely -- éppúgy, mint az előző -- végigkíséri a század Melanchthon-követőinek munkásságát: a világi felsőség kötelessége, hogy az oktatásra felügyeljen.^{11/}

Az oktatási sémában a képzés legfelsőbb szintje a teológia, s ennek megalapozásául szolgál a többi tudomány fokozatos és nagyon alapos elsajátítása. Melanchthon tudományrendszerezése már e beszédében körvonalázódik. E rendszer alapja a "lumen naturale", amelynek segítségével a "tudományok természetes rendje" kibontakozik. A teológiai studiumok a grammatika, dialektika, retorika és a történelem, valamint a "poema", az aritmetika, a geometria, az asztronómia és a zene /"theologiae organa et praeludia"/ tanulmányozását követhetik. E rendszert még kiegészíti egy másik-

kal, nevezetesen a filozófia ágainak rendszerével. Három szintet különböztet meg: az "artes formales"-t, ahová a dialektikát és a retorikát sorolja, az "artes reales"-t, amelyek a fizikát, aritmetikát és matematikát foglalják magukban, és végül a "praecepta de civilibus moribus"-t, vagyis az etikát.^{12/}

Bár a tudományok ezen rendszerében a teológia helyezkedik el a végső, legmagasabb szinten, ez Melanchthonnál nem a többi tudomány alábecsülését jelenti. Pedagógiájának eszménye is -- az itáliai humanistákkal lényegében egyezően -- a "homo universalis": minden tudománynak megvan a maga gyakorlati haszna, s ennek megfelelő alapossággal kell hozzájuk kezdeni. A Praeceptor egész munkásságában azt a törekvést látjuk megnyilvánulni, hogy a képzés során a teológia és a humanista studiumok egyensúlyban maradjanak. Hozzá kell tenni persze, hogy ezt az "eszményi egyensúlyt" olykor bizonyos konkrét szituációkban nem sikerül megőrizni -- ez mind Melanchthonnál, mind követőinél előfordul. S emlékeztetni kell arra is, hogy a közvetlen utókortól a mai szakirodalomig előfordul e törekvés túlbecsülése és eláértékelése egyaránt. Az előbbi felfogás, korától és az élettől idegen, "elit"-humanistává, utóbbi pedig a reformáció engedelmes és unalmas szolgájává teszi meg Melanchthont.^{13/}

Itt meg kell emlékezni röviden arról a néhány esztendőről, amelyet a szakirodalom az "önelidegenedés" korszakának nevez Melanchthon pályájában,^{14/} s amely az 1520-as évek elejére tehető. Wittenbergbe való megérkezése után Luther hatására teológiával kezd foglalkozni, s erőteljesen misztikus, irracionális befolyás alá kerül. E korszakában, 1521-ben jelenik meg a "Loci Communes"^{15/} első kiadása, amelyben az arisztotelészi filozófiával kapcsolatban ezt írja: "Aristotelis doctrina in universum nil est nisi

quaedam libido rixandi". /E mondatot a későbbi kiadásokból már elhagyta!/
1523--1524-től kezdve újra a humanista tudományok felé fordul. Ehhez

az indítékot nem utolsósorban a parasztháború élménye s az egyetemen is egyre jobban eluralkodó zűrzavar adja. Ekkoriban kezdi újra hangsúlyozni azt, hogy az "ordo" fenntartásához, a tudatlanok irányításához képzett, tudós vezetésre van szükség. Ugyanakkor az említett események azt is bizonyítják számára, hogy az egyoldalú, csak a teológiát előtérbe helyező oktatás nem fog mást eredményezni, mint egy új skolasztika születését.^{17/}

A melanchthoni életmű számunkra most legfontosabb részét elsősorban és alapvetően a Praeceptor pedagógiai munkásságában kell látnunk, és -- Paulsen értékelését elfogadva -- ez hármas feladat elvégzését jelentette: a tudósképzés át-, illetve megszervezését, a tanárképzést és az oktatáshoz szükséges tankönyvek megírását.^{18/}

3. Melanchthon iskolateremtő munkássága

A "Lateinschule"

A képzés alapja az elemi iskola, a "puerilia studia". "Ideo diversae scholae factae sunt, ne pueri, antequam maturuissent, et grammaticen rite percepissent, irrumperent ad alias disciplinas, sed intra suum ludum detinerentur, donec videntur idonei ad rhetoricas exercitationes" -- írja.^{19/}
Az általa megtervezett "Lateinschule"-nek szép számmal vannak előnyei, mint például a Liègeben 1496-ban felállított iskola,^{20/} amelyben a gyermekek nyolc éven át tanultak: az alsóbb osztályokban grammatikát, auktorolvasást, a felsőbb osztályokban pedig bizonyos filozófiai és teológiai alapképzésben részesültek. A melanchthoni háromosztályos iskola tervezetét, oktatási anyagát az 1528-ban írt "Unterricht der Visitatorn"^{21/} című munka utol-

só fejezete tartalmazza. A tervezet szerint ebben az iskolában három feltételnek kell megvalósulnia; ezek közül az első, hogy a fő célnak a latin nyelv minél alaposabb elsajátíttatásának kell lennie /nevét is innen kapta ez az iskolatípus/: "sollen die Schulmeister vleis ankeren, das sie die kinder allein lateinisch leren...". A másik két feltétel az életkori sajátosságok szem előtt tartásával függ össze: "sollen sie /ti. die Schulmeister/ die kinder nicht mit viel büchern beschwären", illetve: "man die kinder zurteile ynn hauffen".^{22/}

Az első osztályban olvasni tanulnak a gyerekek, nyelvtant (Donatus alapján) és Catot olvasnak. A beszédképesség fejlesztése érdekében sok a memoriter és a fogalmazási gyakorlat. Meg kell még említeni az énektanulást, amely egyébként minden osztálynak anyaga.

A második osztályban "sind die kinder, so lesen künden, und sollen nun die Grammatica lernen":^{23/} Aesopus-meséket, Erasmustól a Colloquiát, Mosellanus Pedológiáját olvassák, és elemzik grammatikailag, Terentiust és Plautust fordítanak, legalábbis azokat a vígjátékokat, "die rein sind". Ebben az osztályban kezdik meg az ismerkedést a Bibliával, természetesen a könnyebben érthető könyvek /Zoltárok, Máté evangéliuma/ részleteit olvassák.

A harmadik osztályban kerül elő Vergilius, Ovidius, Cicero, s itt kezdődik a metrika oktatása, a bevezetés a dialektikába és a retorikába.

Ilyen, vagy hasonló oktatási tervű iskolák alakulnak Eislebenben /1525/, Magdeburgban /1524/, Herzbergben /1538/, Zwickauban és Strassburgban.^{24/} Wittenbergben a Lateinschule szerepét kezdetben Melanchthon "Schola privata"-ja töltötte be. Az oktatás saját házában folyt, nagyrészt az "Unterricht"-ben felvázoltaknak megfelelően. Melanchthon első tankönyvei^{25/} éppen az itt tanuló diákok számára íródtak. Ennek az iskolának

volt növendéke pl. Franz Burkhard, későbbi wittenbergi professzor, majd fejedelmi kandellár, vagy Joachim Camerariusnak -- Melanchthon munkatársának, későbbi életrajzírójának -- fia, Philipp.

"Obere Schule"

Nürnbergben is Melanchthon tervei alapján szerveződik egy iskola, ez azonban már magasabb szintű, mint az elemi. Ez az ún. "Obere Schule" jelenti az átmenetet a Trivialschule és az egyetem között. Az iskola oktatási terve 1526-os keltezésű, címe: "Ratio scholae Norembergae nuper institutae".^{26/} A tantárgyak négy oktató között oszlanak meg, akiknek titulusa már professzor. Az első közülük dialektikát és retorikát tanít -- Erasmus: "De duplici copia verborum et rerum" című könyve. Cicero beszédei és Quintilianus alapján. A második professzor irodalmat, a harmadik matematikát, s a negyedik görög nyelvet oktat. E tantervből sem hiányoznak természetesen a szóbeli és írásbeli stílusgyakorlatok. Az iskola megszervezésében két egykori Melanchthon-tanítvány -- Lazarus Spengler és Hieronymus Baumgartner -- működik közre.^{27/}

Az egyetem

Melanchthonnak az egyetemi oktatásra vonatkozó írásai természetesen főleg a wittenbergi egyetemhez kapcsolódtak. Az intézménynek négy fakultása volt: teológiai, jogi, orvosi és egy "facultas artium". 1523-ból, Melanchthon rektorsága idejéből való az első jelentősebb oktatási tervzet, amely azonban nem az egyetemi oktatás egészére, hanem elsősorban a disputációk és declamációk rendjére és a Paedagogiumban tanított anyagra vonatkozik.^{28/} 1533-ban történik meg a teológiai fakultás újjászervezése. Ek-

kor négy professzor között osztják fel a teológiai tantárgyakat, s a képzésben a filozófiai megközelítésekkel szemben erőteljesen előtérbe kerülnek a filológiai módszerek. Aligha tévedünk, ha ezt a tervezetet összefüggésbe hozzuk Melanchthonnak egy korábbi, 1530-as írásával, a "Brevis discendae Theologiae ratio"-val, amelyben a teológiai tanulmányok helyes rendjét tárgyalja.^{29/} A teológiai fakultás vezetője egyébként 1535-től haláláig Luther volt.

Az egész egyetemre vonatkozó reformtervezet 1536-ban születik meg: "Elector publice promulgavit hujus academiae fundationem, donavit certos redditus, et omnium facultatum ac honestarum disciplinarum perpetuas lectiones instituit."^{30/} A jogi és az orvosi karon ekkor négy, illetve három professzor működik, míg a filozófiaiak tíz előadó között oszlik meg a tantárgyak -- a héber és a görög nyelv, a poétika, a grammatika, a matematika, a dialektika, a retorika, a fizika és az etika -- oktatása. Statutumok szabályozzák az előadások rendjét, és újra -- az 1523-as rendelet szellemében -- a disputációk és declamatiók szisztémáját. A XVI. század során -- kisebb-nagyobb változtatásokkal -- nagyrészt ennek a rendeletnek a szellemében folyik az oktatás.

Melanchthon maga számtalan előadást vállalt és tartott az egyetemen, és ehhez kapcsolódóan jelentek meg tankönyvei, szövegkiadásai, összefoglaló elméleti művei.^{31/} A hallgatók körében igen népszerű volt -- Spalatin írja már 1620-ban, hogy előadásain olykor 5--600 hallgató is részt vett^{32/} --, és igen sok diákkal volt szorosabb személyes kapcsolatban. Leveleiben s a hozzá írt levelekben számos utalás található erre, ajánlólevelek sokasága íródik hozzá, s maga is sok diákot bocsát el ilyen irattal Wittenbergből. Házában nap mind nap fordultak meg hallgatók, és kértek tőle tanácsokat egyetemi tanulmányaikkal kapcsolatos, vagy más jellegű kérdésekben. Egy le-

velében ezt írja: "Linguae eo die in mea coena erant undecim: Latina, Graeca, Ebraica, Germanica, Pannonica, Heneta, Turcica, Graeca vulgaris, Indica et Hispanica ..." ^{33/} Mint e levélrészletből is kiderül, külföldiek is igen nagy számban keresik fel Wittenberget: a század közepén átlagosan évi 700 hallgató iratkozik be az egyetemre, s ezeknek tekintélyes része külföldről érkezett.

Mi az a vonzerő, amely ennyi embert Wittenbergbe hoz? Elsősorban a reformáció fővárosa iránti érdeklődés, Luther, Melanchthon és a többi professzor személyes megismerésének az igénye. De -- a század elején legalábbis -- az új egyháznak még nincsenek iskolái, tanár- és lelkészképzése, tehát Wittenberg felkeresése szükségszerűségéből is fakad. S még valami: a protestáns egyház születése pillanatától kezdve vitákban él. S bár tömegével jelennek meg kisebb--nagyobb kiadványok, röpiratok e vitákról -- vagy talán éppen ezért --, a személyes tapasztalat jobban segített eligazodni a különféle irányzatok között. A korábbi -- középkori -- hagyományok mellett ennek köszönhető az a jelenség, amely a század során egyre erősödő tendenciaként jelentkezik: a hallgatók nem állnak meg egy egyetemen, hanem hosszabb-rövidebb időre más városokat, iskolákat is felkeresnek. Itt megint utalnunk kell Melanchthon személyes hatására: előadásai, a vele való személyes beszélgetések nyomán, tanácsára nem egy hallgatója indul el ilyen peregrinációra. ^{34/}

4. Melanchthon és a teológia

Ismertek azok a teológiai kérdések -- úrvacsora-tan, szabad akarat kérdése, hogy csak a legjelentősebbeket említsük --, amelyek körül éles viták folytak Luther és Melanchthon között is. Melanchthon sokszor kénytelen teológiai kérdésekben állást foglalni. Sokan és sokszor a szemére vetették,

hogy e véleménynyilvánításai nem egyértelműek, a vitákban a "mitigator" szerepét játssza.^{35/} Ha azonban elfogadjuk azt, hogy Melanchthont elsősorban mind pedagógust értékeljük, ez a magatartása érthetővé válik: mind a vallásos-humanista képzést, mind pedig a protestáns egyház "ordo"-ját veszályben látja ilyen jellegű viták elmérgesedésekor. Spalatinnak írja egy levelében: "Nescis enim, quam hic secure stertant interim homines /a professorokra utal/, dum pereunt iuuenibus et sumptus et anni..." és így tovább: a tanárok -- miközben nem alkalmasak saját tantárgyuk tanítására -- haszontalan vitákkal töltik az időt, s ennek az egyetemi munka látja kárát.^{36/}

Az a teológiai irányvonal, amelyet Melanchthon képvisel, mérsékelt, toleráns irányzat, s ez Luther halálát követően egyre erősebbé vált Wittenbergben és a szász választófejedelemség területén.^{37/} A szakirodalom ezt helyenként kriptokálvinizmusnak nevezi, éppen azoknak a melanchthoni állásfoglalásoknak az alapján, amelyek a Luther és Kálvin közötti viták során megfogalmazódtak, s amelyek a kérdéseket egyik fél javára sem döntötték el. Kétségtelen, hogy ezek az állásfoglalások többször engedményeket tesznek a lutheránus nézetekkel szemben a helvét irányoknak,^{38/} azonban az a nézet, miszerint -- ebből következően -- a magyarországi kálvinizmus nem is annyira Genfből, mint inkább Wittenbergből vette volna kezdetét,^{39/} e melanchthoni magatartásformának egyoldalú megközelítéséből ered. A filippizmus -- e terminus talán inkább ráillik erre az irányzatra -- értékelésénél nem elsősorban a teológiai irányvonalakat kellene szem előtt tartani, hanem inkább kialakulásának indítékait, elismerve azt, hogy a Melanchthon által képviselt s tanítványaiban továbbélő tolerancia csakugyan szerepet játszhatott a helvét tanok terjeszkedésében, hogy valóban elsősorban teológiai kérésekről folytatott vitákban követhető nyomon, és válik el a későbbi orthodox lutheranizmustól. Melanchthon eltávolodása a Confessio Augustana-tól és

részvétele a Wittenbergi Concordia megfogalmazásában egyrészt a humanista tudós megnyílvánulása, aki nem tud egyetérteni bizonyos -- általa már misztikusnak ítélt -- felfogásokkal, másrészt a Praeceptoré, aki -- mint már annyiszor hangsúlyoztuk -- a rendet, az "ordo"-t érzi fenyegetve a kiéleződő vitákban. E rend megőrzésére való törekvés vonatkozik mind az oktatásra, a tudományok művelésére /s éppen ez az a pont, ahol pedagógiai munkásságát nem ért bizonyos kritikával megközelíteni, hiszen a rend mindenáron való megőrzése olykor bizonyos merevséget okozhat/, mind pedig a protestantizmus egységére.

5. Wittenberg és egyeteme a Praeceptor halálát követő félévszázadban;
a filippizmus két nagy hulláma

A filippizmusban egyrészt az ortodoxiától, misztikától önmagát elhatalmáló teológiai, másrészt humanista alapokon álló művelődéspolitikai irányzatot kell látnunk s végül olyan jelenséget is, amely közvetlen politikai érdekekkel is összefonódik.^{40/}

A filippizmus és az ortodox lutheranizmus közötti összecsapások végigkísérik a század második felét, s egyik vagy másik irányzat megerősödése nem utolsósorban politikai kérdések függvénye. A filippizmus első nagy veresységét a 70-es évek elején, a híres, 1571-ben kiadott melanchthoni szellemű katekizmussal kapcsolatban kirobbant vitákkal kezdődő s a Formula Concordiae kibocsátásával záruló időszakban szenvedni el. Ekkor kényszerül több wittenbergi professzor /Caspar Peucer, Caspar Cruciger, Friedrich Widdebram, Erasmus Rüdiger/ végleg elhagyni Wittenbergét. A 80-as évek derekán s főleg végén az új választófejedelem, I. Keresztély uralkodása idején a polgári reformokra hajló Nikolaus Krell fejedelmi kancell-

lár hatására a filippizmus újra feléled s ez az egyetemi életben is érezteti hatását: megint elsődleges hangsúlyt kap a humanista tudományok oktatása. A politikai életben is az ún. filippista értelmiség jut elsősorban szerephez. Ez az időszak 1591-ig, a fejedelem haláláig tart. Ettől az évtől kezdve egyre inkább háttérbe szorulnak a Melanchthon-követők mind a politikai életben, mind pedig az egyetemi oktatásban. Ez azonban nem egyik, napról a másikra történik; inkább arról beszélhetünk, hogy a teológiai tanulmányokban az ortodoxia kap nagy hangsúlyt, a többi tudományágban -- főleg a természettudományok terén -- azonban ez nem érezteti azonnal a hatását. A politikában is csak 1600 után válik egyre egyértelműbbé a szász diplomácia sajátos irányzata, az európai protestáns front kialakításával szembeni averzió.

A XVI. század végén vagy akár a harmincéves háború küszöbén még talán túlzás volna a wittenbergi egyetem hanyatlásáról beszélni. A "reformáció egyeteme" még a XVII. században is számos kitűnő tudósok adott katedrát, akiknek még voltak hűséges német és külföldi /nem kis számban magyar/ tanítványaik.^{41/} Vonása is megmaradt, s ez érvényesült Kelet-Európában, azon belül Magyarországon és Erdélyben is. De még nagyobb hiba volna nem észrevenni azt, hogy a Praeceptor szellemi öröksége már nem él igazán eleven életet még keletkezésének helyén, a wittenbergi egyetemen sem, illetve hogy hatása sokkal inkább ellentmondásokkal telítetten, különféle politikai koncepcióknak sokkal inkább alárendelten érvényesül. A humanista reformokra való törekvés és az ortodoxiával szembenálló "ellenzékiség" -- melyek e korszakra jellemzőek -- már nemcsak Melanchthon örökségeként, hanem sokkal összetettebben, sokszor ettől elszakadva, ezt átalakítva vagy meghaladva jelentkeznek.

II. MAGYAROK A MELANCHTHONI SZELLEMŰ EGYETEMEN 1587-IG

Dolgozatunkban a magyarországi Melanchthon-recepció néhány kérdését szeretnénk közelebbről megvizsgálni, pontosabban ahhoz a kérdéshez nyújtani néhány adalékot, hogy mit hoztak magukkal a Wittenbergben járt magyar hallgatók. A kérdés minden oldalról való, teljes megközelítése természetesen túllépné a jelen dolgozat kereteit, ezért a kört leszűkítve egy pontra, a wittenbergi egyetemen működő magyar coetusra, tagjainak egyetemi és azt követő, itthoni megnyilvánulásaira koncentrálnak próbálunk néhány adalékot összegyűjteni.

A coetus középpontba állítását azért érezzük indokoltnak, mert ez az a szervezet, amelyben a később filippizmusnak nevezett melanchthoni gondolkodásmód, élet- és művelődésszémény a legkézzelfoghatóbban megnyílnak, s amelynek sorsában, történetében "kicsiben" tükröződnek a németországi filippizmussal kapcsolatos események.

A coetus megalakulását /1555/ megelőző évtizedekre s működésének korai szakaszára csak rövid visszatekintést adunk, aminek gyakorlati oka az, hogy jelenleg több kiváló kutatónk /Ritókkné Szalay Ágnes és Kathona Géza, valamint Szabó András/ is éppen e korszakkal kapcsolatban végez kutatásokat. Dolgozatunkban néhány kiragadott példával igyekszünk illusztrálni azt, hogy a wittenbergi egyetemen eltöltött évek során összegyűjtött tudás, elsajátított gondolkodásmód nem kis mértékben játszik szerepet egy-egy volt hallgató itthoni megnyilvánulásaiban s így a magyarországi reformációval kapcsolatos eseményekben is.

1. A század első fele

Magyar hallgatók viszonylag korán, az 1520-as évek elejétől kezdve jártak a wittenbergi egyetemre. Magyar peregrinus diákok már korábban is járták a világot: legtöbbször a bécsi, krakkói és páduai egyetemeket látogatták. A reformáció magyarországi terjedésével párhuzamosan nőtt meg az érdeklődés elsősorban a wittenbergi, majd később a többi protestáns egyetemek iránt. Protestáns képzés a század elején még nem volt Magyarországon s a század során létesülő itthoni protestáns iskolák alapítói, tanárai a legtöbb esetben éppen Wittenberget járt diákok lesznek.^{42/} A protestáns lelkészképzésnek, teológiai tanulmányoknak pedig az egész század során Wittenberg maradt a fő színtere. Megfordult a városban a magyarországi reformáció szinte minden jelentős képviselője, talán nem túlzás, ha azt mondjuk, a század vezető értelmiségének nagy része.

Az első magyar hallgató személye kérdéses. Nem szerepel a wittenbergi egyetem anyakönyvében,^{43/} csak Lampe^{44/} említi, hogy már 1521-ben volt egy magyar diák az egyetemen: "Gregorius ab oppido Sancti Antonii /Ungarice: Szent-Antali Gergely/, discipulus quondam Philippi Melancthonis Wittenbergae, Anno 1521 ... secundus a Sztarino Reformator fuit in Partibus Eszekianis juxta Dravum fluvium, Tordafalvae".^{45/}

1522-ben már két hallgatót említ az anyakönyv: a besztercebányai Baumheckel Györgyöt, és a lőcsei Ciriaci Mártont.^{46/}

A következő évektől egyre szaporodik azon bejegyzések száma, amelyek mögött ott áll a "Pannonicus", "Ungarus", vagy más, magyarországi származásra utaló bejegyzés. A XVI. században összesen több, mint 1000 magyar iratkozik be az egyetemre, és mintegy 300 azoknak a száma, akik az ordináció miatt utaztak ide.

Feltételezhetjük, hogy ezen túl is sok magyar megfordult itt, akik az egyetemre nem iratkoztak ugyan be, de peregrinációjuk során Wittenberget is felkeresték hosszabb-rövidebb időre. Ilyen például a körösi Drugnetius János, aki 1552--1555 között Strassburgban, Sturm iskolájában tanult, ezt követően, 1555 nyarán látogatott el Wittenbergbe. Tudjuk róla, hogy ez idő alatt Melanchthon házában lakott, s 1555 július végén annak Nádasdy Tamáshoz írott ajánlólevelével tért vissza Magyarországra.^{47/}

E példa is mutatja, amit újra szeretnénk hangsúlyozni: Melanchthon személyes hatása igen nagy volt hallgatóira, nem utolsósorban a Magyarországról érkezettekre. A professor és tanítvány közötti kapcsolat sok esetben az egyetemi évek után sem szűnt meg. Fraknói Vilmos e kérdéssel foglalkozó művében áttekintette, kik voltak azok a Melanchthon-tanítványok, akikkel a Praeceptor később is kapcsolatban maradt, főleg levelezés útján.^{48/}

De nemcsak volt hallgatóival levelezett Melanchthon: három tanítványa: Sylvester János, Dévai Bíró Mátyás és a már említett Drugnetius János révén kapcsolatba került a kiválóan képzett sárvári humanista főúrral, Nádasdy Tamással is. Dévai összesen négy alkalommal -- 1529-ben, 1537 körül, 1541-ben és végül 1543-ban -- kereste fel a reformáció "fővárosát". 1537-es itt-tartózkodása végén, hazaindulása előtt keletkezett az a levél, amelyben Melanchthon kedves tanítványait: Dévait és a már korábban ott járt Sylvester Jánost /ő 1529-ben, majd 1535-36-ban tanult itt/ Nádasdy figyelmébe ajánlja. A levélben Melanchthon egyúttal a sárvári iskola felállítóját is méltatja: "Mert az utókorra tekintesz, amikor, bár másutt sorvadoznak a nemes tudományok, mégis jóságos cselekedetteddel megőrzöd a maradék plántáló helyeket, hogy azokról az életet szolgáló tudomány /doctrina vitae utilis/ ismét továbbterjedhessen Pannoniában ... Mert amikor ilyen időben törődöl a tudományokkal, megmutathatod, hogy reményled a békét és Pannonia jobb sorsát" -- írja.^{49/}

2. A wittenbergi magyar coetus és alapítói

Már a középkorban is szokás volt, hogy az egy országból, azonos nyelvterületről érkezett hallgatók coetusokat, más néven natio-kat -- az egyetem intézményén belül működő kisebb-nagyobb szervezeteket -- hoztak létre. E natioknak kétféle típusa alakult ki.

Néhány helyen már az alapításkor mintegy beépítik az intézmény szervezetébe a coetusokat, s egyúttal meghatározott hatáskörrel látják el őket. A bécsi egyetemen találunk erre példát.^{50/} Itt a hallgatók összesen négy natiót alkottak: az ausztriai, ahová az innen érkezettek kivül az olaszok is beléphettek, a rajnai /a francia és spanyol diákok is ennek voltak tagjai/, a magyart, ahol magyarországiakon kivül találunk lengyeleket, morvákat, cseheket is, végül a szélszt, ahová a Skandináviából és Angliából érkezettek is felvétettek. E szervezetek évente egy-egy procuratort választottak -- ez lehetett hallgató, vagy professzor is --, akik egyrészt az egyetem törvényhatóságát alkották, másrészt a rektort megválasztották.

E forma lassanként megváltozik, s kialakul egy másik, amikor a natio fogalma egy kizárólag belső hatáskörrel rendelkező szervezetet takar, ami összefogja az egy nemzethez tartozókat, szabályozza életmódjukat, képviselket biztosít tagjainak az egyetem vezetősége, és a tanárok előtt, s nem utolsósorban a megélhetési gondokon próbál segíteni.

Ilyen volt például a krakkói egyetem magyar bursája,^{51/} ami 1492-ben szerveződött, s 1541-ig állt fenn. Anyakönyvből ismerjük a szervezet felépítését, életét, történetét: vezetője választott senior volt, aki négy consiliariussal irányította és képviselte a szervezetet; a tagok együtt laktak, és volt közös vagyonuk is. A wittenbergi magyarok szervezete ehhez hasonló volt.

A coetus alapításának éve 1555, mint az alapítóokmány keltezéséből

látható,^{52/} s ezt a dátumot adja meg Bartholomaeides^{53/} is: "Anno MDLV fratres nationis Ungaricae Vitebergae, pietatis et honestorum studiorum causa congregati, deliberare inter se de Coetu constituendo, seniore deligendo, et legibus constituendis ... coeperunt".

Az alapító Kakas György volt, aki Tornárdól származott, s külföldi tanulmányait Krakkóban kezdte meg: az ottani egyetemi anyakönyvben 1535-ben jegyzik fel nevét /Georgius Kakasfalwssy/.^{54/} 1536-ben ő volt a magyar bursa senlora, de még ez év nyarán továbbutazott Wittenbergbe, ahol rögtön beiratkozott az egyetemre. Csaknem húsz évig tanult itt, s az 1555-ös esztendőben, a bursa megalakulása (és rövid seniorság) után hazatért Magyarországra. Sajószentpéteren lett lelkész, s egyike volt ama nagyszámú coetustagoknak, akik később valamely helvét irányzat képviselőivé váltak.^{55/}

16-an voltak az alapítótagok. Csak néhány nevet emeljünk ki közülük: Csabai Mátyásét, aki később a bártfai iskolának lett tanára, majd Kassán rektor, utóbb lelkész,^{56/} Molnár Gergelyét, az első, Magyarországon született latin grammatika szerzőjét, aki a kolozsvári iskola igazgatója volt 1558 és 1564 között, s akinek nevéhez két iskolai katekizmus megírása is fűződik;^{57/} vagy kolozsvári Basilius Istvánét, akivel kapcsolatban Bartholomaeides megjegyzi: "qui tamen reversus in patriam, fidem et religionem veram abiuravit atque in castra Arrianorum perpetua cum nominis et animae iactura transfugit".^{58/}

Ha összevetjük a bursa és az egyetem anyakönyvébe bejegyzett hallgatók névsorát, feltűnik, hogy nem minden Magyarországról érkezett diák lépett be a szervezetbe: ez nem volt kötelező. Még egy jellegetességet felfedezhetünk az említett összehasonlítás során: csak a magyar anyanyelvű diákok lettek a coetus tagjai. Ennek okát alapvetően abban kell keresnünk, hogy a magyar hallgatók általában nem, vagy csak nagyon keveset tudtak németül, ami

elszigetelte őket a többi hallgatóktól éppúgy, mint a városi polgárságtól,^{59/} az egyetemi tanulmányok során is gondot okozhatott. Ágost választófejedelem 1577-ben adott ki egy utasítást, amely szerint: "soviel aber die sprachen ahnlangt, müssen sich die prediger dem gemeinen man zu guet mit deutscher sprach, die professores aber in den academien in linguis eruditis pro captu et utilitate discentium woll uben und ... den pau- ren lateinisch zu predigen, ... weil viel fremde mit unter dem haufen seind, als Behmen, Ungern, Siebenburgen, Pohlen, Dehnen, Schweden, bisweilen auch Frantzosen; die gar kein deitsch verstehen, deswegen dan die ordnung professorum und lectionum in facultate theologica nicht leicht zu verbessern".^{60/} Tudjuk, hogy maga Melanchthon vasárnaponként latin nyelvű írásmagyarázatokat tartott, s ezeken az alkalmakon -- a fentiekből következően is -- igen sok magyar is részt vett.

A statutumok

A coetus életét statutumok szabályozták: az alapításkor, 1555-ben megfogalmazott, illetve az ezt megerősítő és kiegészítő 1571-es rendeletek. Az első statutumok hat pontban foglalják össze a bursa szabályait.^{61/} Ebben a tagokat kötelezik arra, hogy az egyetemi szabályoknak megfelelően folytassák tanulmányaikat, "sese modeste et sine reprehensione gerant" /II. pont/, tartsák meg a kéthetenként előírt "exercitium contionandi"-kat és disputációkat /III. és IV. pont/. Az V. pontban mondják ki, hogy a szervezet élén választott senior fog állni, aki "vita et morum iuventutis inspector esse possit", s aki egyben az egyetemi előljáróság előtt képviseli majd a coetus tagjait.

Az 1571-es statutumok^{62/} gyakorlatilag ugyanezeket az előírásokat

erősítik meg, e rendelkezések azonban sokkal szigorúbban, sokkal aprólékosabban térnek ki egyes kérdésekre. Bővebben tárgyalják a coetustagoktól elvárt viselkedési szabályokat; az egymás között gyakorlandó "fraternitástól" egészen az ültözködési szabályokig, de pontosan előírják a disputációk rendjét is. ^{63/}

E statutumok közül a XIV. az, amit mindenképpen ki kell emelnünk: e szerint minden coetustag köteles magát elhatárolni az antitrinitárius tanításoktól, s már e szervezetbe való felvételnek is feltétele egy "Formula Iuramenti" -- egy esküszöveg -- aláírása. Ez nem más, mint a coetus 1568-ban megfogalmazott Szentháromság-hitvallásának foglalata.

3. A Szentháromság-hitvallás

Vetési János ^{64/} seniorsága idején, 1568. augusztus 8-án fogalmazták meg és írták alá a coetus tagjai e hitvallást, melyben a szervezet határozottan elhatárolja magát az -- ekkoriban már feltehetőleg a coetusban is fellépő -- antitrinitárius nézetektől. Bevezetésében a következőket olvashatjuk: "...malo quod ex illa blasphemia nefanda Ariana et Servetiana in filium Dei et Sacrosanctum, quam nunc in tota Transylvania a Georgio Blandrata et Francisco Davidis cum suis complicitibus longe lateque diffundi totus novit christianus orbis, facile nobis contingere potuisset, si nimirum aliquam in nostro Coetu labe illa infectum delitescere Domini Praeceptores intellexissent, maturius et facilius obviam iretur, ... Quod si aliqui Arii furore infecti reperti fuerint, ii vel mature invicem revocentur, vel si contumax esse perrexerint, ab his locis sacris adhibito auxilio totius Academiae procul arcerentur et abigantur. Ideo etiam articuli quidam de Deo ... sunt conscripti, et a magistratu publico ... con-

firmati, in quibus piaae mentes facile acquiescere possunt".^{65/} Az említett articulusok szeptemberben nyerik el végső megfogalmazásukat, s végül tizenhat pontban veszik sorra és cáfolják az antitrinitárius tanítások közül a legveszedelmesebbnek ítélteteket: a hármassággal, illetve Krisztus kettős természetével kapcsolatosakat.^{66/} Az artikulusok végére került még ugyanebben az esztendőben a már említett "Formula Iuramenti",^{67/} az az esküszöveg, amiről a 71-es határozatok is említést tesznek.

A coetusnak ez az antitrinitáriusokkal szembeni fellépése viszonylag késői. A szentháromságtagadó, Jézus kettős természetét cáfoló nézetek sokféle formában, és igen gyorsan terjedtek már az 50-es évek derekától Magyarországon is, s a protestáns egyház súlyos vitákat folytatott e felfogások képviselőivel. Hogy itt, Wittenbergben csak 1568-ban került sor a tőlük való elhatárolódásra, az érthető: a reformáció "fővárosában", s főleg egyetemén, talán nehezebben törtek maguknak utat e gondolatok. Az, hogy mégis sor kellett hogy kerüljön a hitvallás megszerkesztésére, a bevezetésben található utalás /"facile nobis contingere potuisset ..."/, s végül annak határozott hangvétele mutatja, hogy ebben az időben már itt is számolni kellett e tanok terjedésével.^{68/} A Szentháromság-hitvallás megfogalmazása egyébként a coetus első olyan megnyilatkozása, amikor az mint szervezet válik részesévé a protestáns egyházzal kapcsolatos vitáknak.

Éppen e hitvallással kapcsolatban szeretnénk szólni bővebben néhány olyan coetustagról, akik -- bár annak megfogalmazása előtt jártak Wittenbergben -- utóbb, itthoni működésük során az antitrinitárizmus elleni harc kiemelkedő egyéniségévé váltak, s talán nem túlzás azt állítani, hogy wittenbergi tartózkodásuk során kialakult meggyőződésük is szerepet játszott ebben.

Méliusz Pétert kell elsősorban megemlítenünk, a későbbi református

püspököt, számos -- antitrinitáriusok ellen kiadott vitairat szerzőjét, zsinatok szervezőjét és résztvevőjét. Ő 1556-ban iratkozott be a wittenbergi egyetemre, lett a coetusnak tagja és seniora.^{69/}

Wittenbergi diák volt a bibliafordító Károlyi Gáspár is^{70/} -- 1556-tól --, aki hazatérte után előbb Göncön volt lelkész, majd Abauj vármegye espere-se, utóbb tállyai, majd ismét gönci prédikátor, s legnagyobb vitái Egri Lukácsal voltak.

Két Melanchthon-tanítvány a hazai antitrinitáriusokkal folytatott vitákban

Az alapítók utáni legnagyobbak mellé kívánkozik, tehát e sorban illeszkedik az a két név is -- Csirke György és Károlyi Péteré -- akikkel valamivel bővebben szeretnénk foglalkozni, mint diákként, prédikátorként, íróként különösen Melanchthon-követőkkel.

Csirke György

Kevéssé ismert nevére Sólyom Jenő figyelt fel először, majd Ritoókné Szalay Ágnes tanulmánya foglalta össze az életével kapcsolatos adatokat.^{71/}

Debreceni származású, azonban nevének teljes alakja /Albai Csirke György/ arra enged következtetni, hogy Fehérvár környéki nemesi család sarja. 1559-ben -- hét esztendőös bécsi egyetemi tanulmányok után, Bornemissza Péter társaságában -- érkezik Wittenbergbe.^{72/} Hogy az itt töltött idő alatt közeli kapcsolatba került Melanchthonnal, arra több adatunk is van. Az egyik egy ajánlólevél, amit az akkori debreceni lelkész, Kálmáncsehi Sántha Márton kérésére egykori tanítványa, Gyalui Torda Zsigmond írt a Praeceptornak. Gyalui a következő szavakkal ajánlja Csirke Györgyöt Melanchthon figyelmébe: "Flagrat iuuenis doctrinae amore teque ante alios omnes in ad-

miratione habet. Ab ineunte aetate studijs literarum incubuit. Tandem, quia unicuique certum genus propositum esse debet, in quo velit eminere, ad iusciulle se totum contulit. ... A te peto ..., ut ei aditum ad te facilem praebeas ...".^{73/} Hogy Melanchthon valóban tanítványai körébe, sőt otthonába fogadta az ifjút, azt maga Csirke György mondja el abban a versében, amit 1560-ban, a Praeceptor halálakor írt:

"...scribere iussit amor.
O quoties tu me de religione docebas
Quique Deo verus, sit tribuenda honor,
Et mundi fluxus qui sint, qua lege tributi
Tu praeceptor eras, tu meus hospes eras."^{74/}

Csirke György valószínűleg több professzorral is ismeretségbe került /nem elképzelhetetlen, hogy a jogon kívül másfajta stúdiumokat is folytattott/, Bibliája, melyet jelenleg a Budapesti Egyetemi Könyvtárban őriznek,^{75/} mindenestre több, erre utaló, értékes bejegyzést tartalmaz.

Az 1558-as, Lyonban kiadott, díszes kötésű Biblia első bejegyzése szerint a tulajdonos azt 1560-ban Nádasdy Ferencnek, Nádasdy Tamás fiának ajándékozta:

"Illustrissimi Dominj Comitjs Thomae de Nadasd Palatinj et Viceregjs Hungariae filio Illustri ac Generosissimo Domino Francisco Nadasdj Palatinidj.

Domino et patrono obseruandissimo, in auspicio noui annj 1560. Georgius Albany a Chyrkej Viteberga dono mittit."

Eszerint tehát ő is Nádasdy Tamás pártfogoltjai közé tartozott. A következő bejegyzés már későbbi, Nádasdy Tamás 1562-ben bekövetkezett haláláról és temetéséről számol be.

Az ezt követő lapokon Wittenbergből származó bejegyzések találhatók: az egyetem professzorai: Georg Maior, Joachim Camerarius, Paul Eber és

Henricus Moller írtak be a lapokra, az utolsó bejegyzés pedig Melanchthon-tól származik. Ő a világvége közeledéséről szóló néhány sort jegyzett be előbb héberül, majd latinra fordítva:

"Traditio domus Eliae
Sex millia Annorum Mundus
et deinde conflagatio
Duo Millia Inane
Duo Millia Lex
Duo Millia Dies Massiae
Et propter peccata nostra quot/?/ multa
et magna sunt
deerunt anni ex
his qui deerunt.

Scriptum Anno 1560

postquam Christus ex virgine Maria
natus est,

Anno autem a Craetione Mundi 5522

Scriptum manu philippi Melanthonis^{76/}

A bejegyzés már Melanchthon halála évében született, amit követően Csirke György hazatért Magyarországra. 1561-ben már Debrecenben találjuk, ahol jelen van az Arany Tamás eretnek tételeit vizsgáló bizottságban, Méliusz Péter és Huszár Gál mellett.^{77/} Ez a szereplés első itthoni fellépése. A továbbiakban is figyelemmel kísérhető sorsa: 1564-ben már -- feltehetőleg Gyulai Torda Zsigmond további támogatása eredményeként -- "aulicus", és Miksa erdélyi, majd törökországi követe. A török portán halt meg 1565. január 3-án.

Csirke György pályafutása több dolog miatt is figyelemre méltó -- ő az első nemesi származásúak egyike a wittenbergi egyetemen, a Praeceptor halálakor írott verse, és vele való korábbi kapcsolata miatt is --, de itt leginkább az 1561-es debreceni szereplését szeretném kiemelni. Valószínű-

leg elsősorban Wittenbergben szerzett jogi képesítése miatt hívták meg a bizottságba, hiszen ezidőtájt még igen kevesen rendelkeztek nálunk ilyen, külföldön szerzett képzettséggel. De talán nem zárhatjuk ki azt a feltételezést sem, hogy a wittenbergi évek során, esetleges, jogon kívüli tanulmányok, s talán nem utolsó sorban a Melanchthonnal folytatott beszélgetések során kialakult teológiai-filozófiai érdeklődése, megszerzett tudása is szerepet játszhatott életének e mozzanatában. Aligha túlzás besorolni őt annak az új -- világi -- értelmiségnek a sorába, melynek tagjai utóbb nem kis szolgálatot tettek a magyarországi polgári művelődés megindulásának.

Károlyi Péter

Ugyancsak elsősorban az antitrinitarizmussal való szembenállása miatt emeljük ki az ő nevét. A későbbi református püspököknek, számos vitáit szerzőjének élete, munkássága feldolgozott.^{78/} Itt most csak néhány dolgot szeretnénk kiemelni vele kapcsolatban, mégpedig a Melanchthon-tanítvány megnyilatkozásait.

1543-ban, Nagykárolyban született, s itthoni tanulmányok után, amelyeket szülővárosában, és valószínűleg Debrecenben folytatott, 1564-ben utazott el Wittenbergbe. Ugyanebben az évben a coetusnak is tagja lett.^{79/}

Wittenbergi éveiről mindössze egyetlen adatunk van: az itt, 1564-ben megjelent "Carmina Propemptica, Nobili et Generoso viro D. Caspari Czipczia-co, e celebri Academia Wittebergensi in Italiam proficiscenti..." című verseskötet írói közt az ő neve is szerepel.^{80/}

Hazatérte után, 1566-tól a kolozsvári iskola rektora. Ez évben jelenik meg latin nyelvű görög grammatikája, amely az "Elementa Graecae Grammaticae in breve compendium ex prolixioribus grammaticorum praeceptis" címet vise-

li, amelynek a század során még négy kiadásáról tudunk.^{81/} Ez is mutatja, hogy -- Molnár Gergely grammatikájához hasonlóan -- szívesen használt tankönyve volt a korabeli iskoláknak. A mű alapja Melanchthon 1519-ben megjelent görög grammatikája volt, s ajánlásában is a Praeceptor egyik gondolatát idézi Károlyi: a grammatika elsajátítása az alapja minden más tudomány megközelítésének.

Másik tankönyve, amely 1567-ben látott napvilágot, verstan: címe: "Institutio de syllabarum et carminum ratione",^{82/} szintén kolozsvári kiadás. A kötet végén diákjainak mesterükhöz írott mintaverseit találjuk. Emelítésre méltó az a tény, hogy e versíró diákok szinte mindegyikének neve ott található később a wittenbergi egyetemre beiratkozottak között.^{83/}

Károlyi nem sokáig viselte Kolozsváron a rektori címet: már 1558-ban távozni kényszerült a városból, mégpedig Dávid Ferencsel való nézeteltérése miatt. Hadd idézzük itt Lampe művéből az eset leírását: "Orta fuit contentio de uno vero Deo, adorando in una essentia et tribus personis, inter Rectorem Scholae Petrum Carolium et Franciscum Davidis Pastorem Claudio-poli. Ille quia veram Dei definitionem, quam didicerat a Philippo Melanchthone, tuebatur, respondit Franciscus Davidis..."^{84/} -- eszerint melanchthoni érveket használva száll vitába Károlyi az antitrinitárius nézetekkel.

Károlyi Péter még a magyar coetus 1568-as hitvallása előtt, de már Melanchthon halála után volt a wittenbergi egyetem hallgatója. Hogy mégis a Praeceptor tanítványának mondhatjuk, bizonyítják főleg tankönyvei és tanári tevékenysége. Aligha lehet véletlen az sem, hogy utóbb annyi tanítványából lesz wittenbergi diák, s talán az, hogy azok egy alkalommal ott megjelent verseskötettel kedveskedtek egykori mesterüknek.^{85/}

Még egy helyen találhatunk Károlyinál Melanchthonra való utalást: a Brevis explicatio-ban. E mű Wittenbergben jelent meg, 1571-ben.^{86/} A má-

sodik fejezetben arról ír Károlyi, hogy Isten igéjét a Szentírásból, annak eredeti szövegéből kell és lehet igazán megismerni. Később felsorolja azokat, akiket a szentháromságtagadók rágalmaznak, s a teológusok sorában -- Luther, Zwingli, Decolampadius, Kálvin és Béza mellett -- Melanchthon nevét is ott olvashatjuk. Az, hogy nevét -- csak az övét -- nagybetűkkel írja, tanúsítja iránta érzett tiszteletét, azt, hogy valóban -- személyes ismeretség híján is -- tanítványának vallotta magát. Tudjuk jól, hogy református püspök volt, azonban -- ha hihetünk a Lampe által feljegyzetteknek -- az első itthoni éveiben még nemcsak a pedagógiában, hanem teológiailag is közel állhatott Melanchthonhoz.

4. A helvét irányzatok későbbi jelentkezésének néhány epizódja

Közismert az a már korábban általunk is érintett felfogás, amely szerint a magyarországi református egyház első kiemelkedő képviselői éppen wittenbergi tartózkodásuk hatására alakították ki a lutheri tanítástól eltérő nézeteiket.^{87/} A csaknem kortárs Sculteti a szepességi reformációval kapcsolatban -- talán valamivel óvatosabban -- hasonló véleményének ad hangot: az addig egyértelműen lutheránus Szepesség helvét tanokkal való megbolygatása azoknak a Wittenbergben tanult diákoknak köszönhető, akik a 70-es évek kezdetén tértek haza a "mételyezett" városból.^{88/} Az itt élő -- nagyrészt németajkú -- városokban az említett évektől kezdve csakugyan komoly összecsapások vannak a lutheri és helvét irányt képviselők között, s minden bizonnyal nem választhatók el a filippista Wittenbergben járt peregrinusok itthoni működésétől, s távolabbról a németországi filippizmus küzdelmeitől sem.^{89/}

A szepességi reformáció igen korán indult meg: bizonyára nem véletlen,

hogy az egyik első Wittenbergbe beiratkozott hallgató a lócsei Czirják Márton.^{90/} A helvét tanok első, még meglehetősen körvonalazatlan jelentkezése a késmárki ígehirdető, Leudischer György működése során figyelhető meg. Meg kell jegyezni azonban, hogy ebben az időben -- az 1530-as években -- még korai lenna melanchthoni hatásról beszélni, hiszen ezidőtájt még Wittenbergben sem beszélhetünk kétfajta irányzatról. Maga Leudischer egyébként -- eddigi tudásunk szerint -- nem is volt az itteni egyetem diákja.^{91/}

A szepességi teológiai viták középpontjában a szertartásformák, és az úrvacsorával összefüggő kérdések álltak. Az 1548-as Pentapolitana Confessio, és az 1569-ben megfogalmazott Confessio Scepusia, amelyek az itteni városok "hivatalos" álláspontját tükrözik, lutheri elvek alapján foglalnak állást a tárgyakban is. Ugyanakkor azonban egyre sokasodnak azok a jelek, amelyek arra utalnak, hogy magukban ez a hitvallásukat megfogalmazó városokban sem teljes az egyetértés a kérdésekben. 1574-ben, Kassán, Frölich Tamásnak, a város német lelkészének elnöklétével az öt szabad királyi város képviselői zsinatra gyűlnek össze, s nyolc pontban összefoglalt álláspontjuk a melanchthoni Corpus Doctrinae felfogását tükrözi. A zsinat legfontosabb mozzanata az, hogy elfogadja, s az iskolákban kötelezővé teszi az 1571-es wittenbergi kérését.^{92/} Ez az állásfoglalás természetesen nemcsak hogy nem zárja le a vitákat, hanem azok kiéleződését vonja maga után. S a viták résztvevői lesznek azok az egykori wittenbergi hallgatók is, akikre -- Zoványi szerint -- Sculteti előbb idézett sorai utalnak. E sorba tartozik többek között Radácsi György, aki 1567-ben ment ki Wittenbergbe, s 70-ben tért haza, majd Bártlán lett tanár, és Sommer György is, aki 1570-72-ben járt Wittenbergben, hazatérte után pedig késmárki diakónus lett. E viszonylag késői helvét-lutheri viták néhány résztvevőjére és epizódjára szeretnék valamivel bővebben is kitérni.

Thoraconymus Mátyás

1569-70-ban volt wittenbergi diák,^{93/} ez évtől bártfai lektor, majd 1571-től 1577-ig rektor volt Késmárkon, ezt követően pedig a kassai iskolát igazgatja igen rövid ideig, mindössze egy évig. A várost ezután el kell hagynia, mégpedig a német prédikátorral, Gogreff Manttel való összeesepéssai miatt. A lelkész a városi tanács előtt "sakramentáriusnak" titulálja Thoraconymust, mire az -- hogy a vitát elkerülje -- Sátoraljújhelyen vállal prédikatori állást. Itt sincs sokáig maradása: 1579-ben megfogalmazott tiz panaszja szerint többször összeütközésbe került a gyülekezet egyes tagjaival.^{94/} Eberhard Mátyás, akkori selmecbányai lelkész vitairatából^{95/} tudjuk, mik voltak a Thoraconymussal szemben felhozott vádak: ezek középpontjában úrvacsora-felfogása áll, mely szerint Krisztus abban testileg nincs jelen.

Ezután Sárospatakra távozik, és 1586-ban bekövetkezett haláláig ez itteni iskola tanára. Életének ebből az utolsó szakaszából maradtak ránk vitairatai.^{96/} Ezekben már harcosan védelmezi álláspontját, a "felismert igazságot" a lutheránus táborral szemben.

Thoraconymusnak nemrég előkerült néhány levele, amelyek Magyarországra való visszatérte után nem sokkal, valószínűleg Késmárkon íródtak.^{97/} E levelek későbbi publikálása több szempontból sem lesz érdektelen. Egyrészt azért, mert némi bepillantást engednek a tanár Thoraconymus munkásságába, amely -- jóllehet életének leghosszabb szakaszát jelentette -- nagyrészt ismeretlen az utókor számára. Egyetlen pedagógiai munkájának, az Orthographia-nak részletei maradtak meg mindössze. Erre az egykori tanítvány, Újfalvi Imre hivatkozik egy helyen,^{98/} s idézi néhány sorát. A levelekben Thoraconymus minduntalan visszatér arra a gondjára, hogy egyedül érzi magát, s

ezért állandóan keresi a lehetőséget régebbi barátokkal, ismerősökkel való levélváltásra, beszélgetésre, sőt úgy tűnik, korábbi wittenbergi kapcsolatait is igyekszik felújítani. Még valamit meg kell jegyeznünk e levelek kapcsán: igazolni látszanak azt a feltételezést, mely szerint Thoraconymus életének e szakaszában még nem folytat teológiai vitákat. Írásai sehol nem említenek ilyen jellegű kérdéseket. Emiatt bizonyosnak látszik, hogy csak jóval később került oda a jegyzőkönyvbe másolt levelei mellé a következő bejegyzés: "Observe, ubi in margine conspiciuntur duae hae litterae M. denotant Matthiam Thoraconymum, cujus gentilitium nomen erat Cabatheus. Erat Rector Tyropolitanus seu Kesmarckiensis. Crypto Calvinianus."^{99/}

A wittenbergi évek hatása tagadhatatlan Thoraconymus megnyilvánulásait vizsgálva. Hadd álljon itt még egy rövid levélrészlet, ami azt bizonyítja, hogy wittenbergi diákévei maradandó nyomot hagytak élete későbbi szakaszára is. E levelet bizonyos Franciscus Paczoth-nak -- feltehetőleg korábbi tanítványának -- írja, s továbbtanulásához ad neki tanácsokat. "Si uero exterarum regionum studiorum causa adire uolueris, tutissimum erit Academiae Germanicae, inter caeteras Wittenbergensem eligere, ubi et pietatis, et religionis purae doctrinam et studia Philosophica discendi occasio est commodissima ... Et uno uerbo dicam centum nominibus Unica haec: Wittenbergensis Academia omnibus Italicis est anteferenda..." S a levél utolsó mondatában Praeceptor egy gondolatát idézi: "Deus benedicat tuis studijs, ut olim gloriam Dei hominumque utilitatem promouere posses".^{100/}

Károlyi András

Nevét Zoványi nem említi Sculteti megállapításával kapcsolatban, hiszen jóval korábban, 1556-ban iratkozott be Melanchthon egyetemére. Hogy mégis itt említjük, az annak köszönhető, hogy itthoni működése szintén a szépeességi eseményekkel fonódik össze.

Károlyi wittenbergi éveiről keveset tudunk. Annyi biztos, hogy még 1556-ban tagja lesz a magyar coetusnak is.^{101/} Tudunk egy Wittenbergben kiadott munkájáról is: 1557-ben jelent meg az "Epistola ad praestantem pietate, nobilitate, omniumque virtutum genere, Dominum Franciscum Sulio Pannonium, optime de artium liberalium studiosis merito. Scripta ab Andrea Caroli significandae gratitudinis causa"^{102/} -- feltételezzük, hogy Sulyok Károlyi patrónusa lehetett. Még egy adat ezekből az esztendőkből: Szegedi Gergely 1557-ben, szintén itt megjelent Epistolájának a sárospataki református kollégiumban őrzött példánya címlapján a következő bejegyzés olvasható: "Charissimo suo Fratri et cohabitatori dilectissimo Andreae Karolio dono dedit gregorius Zegedinus". A bejegyzés datálatlan, de feltételezhetjük, hogy 1557-ből való.^{103/}

Még ugyanebben az évben bejegyzik nevét a krakkói egyetem magyar bur-sájának anyakönyvébe.^{104/} Nem tudjuk, miért éppen Krakkót választotta további tanulmányai színhelyéül -- ebben a korszakban már igen ritka az egyetemek kiválasztásának e sorrendje --, s azt sem, mennyi időt töltött itt, mikor tért vissza Magyarországra. Életének Krakkóba való beiratkozását követően csaknem két évtizedes szakaszáról nem tudunk semmit.

Minden bizonnyal azonos azonban a Károlyi Andrással, akit a kaszói városi tanács 1575. január 3-án meghívott a magyar lelkészi státusba: "Die 3. Januarii consentiente d. pastore D. Frolich /Tamás/. Vocatus est

ad munus hungarici concionatoris Andreas Caroli et suscepit et promisit se omnes ceremonias adservaturum ecclesiasticas et coenae Domini administrationem."^{105/} Bár e bejegyzés tanúsága szerint ekkor még teljes volt az egyetértés a városi tanács és az új lelkész között, ez azonban nem tartott sokáig. Valószínűleg szószékről történt kijelentései alapján a következő évben a tanács felelősségre vonja Károlyit, ezt követően annak "coram senatu sua manu" vissza kellett vonnia nézeteit a következő nyilatkozatban: "Ego Andreas Caroli, certo corde credo, quod filius Dei assumpserit humanam naturam unione inseparabili, ascendisse ad Coelos, id est, regnae maiestatis et omnipotentia eadem cum patre iuxta /.../ data est enim omnis potestas etc. At credo naturam divinam ita aeterno foedere cum humana copulatam, ut cum divina natura humana natura realiter et essentialiter adsit ubique."^{106/} E hitvallás tartalma megerősíteni látszik azt az adatot, amely szerint Károlyi több ízben "kiprédikálta" a lutheri ubiquitás-tant.^{107/}

A helyzet ezután sem változik meg: ezúttal az úrvacsora kiszolgáltatásával kapcsolatos a vita. Károlyi ugyanis ostya helyett kovásztalan kenyéret oszt szét a hívek között. Emiatt főleg a magyar káplánnal, Iklódi Miklóssal kerül viszályba, ami végül odavezet, hogy -- bár 1529-ben az eperjesi zsinaton aláírja a Pentapolitana Confessiót -- végül távoznia kell a városból.

Zoványi úgy tudja, Korlátfalvára kerül,^{108/} de egy 1580-as levelében mást ír Károlyi: "Isteni imádságom írom te Kegyelmednek Tisztelendő bíró uram, ezt akarom te kegyelmed tudtára adnom, hogy igen nagy szükség kényszerít engemet Szepsibe mennem." Ezután így folytatja: "Azért itthon semmiképpen nem lehetek, kiért kegyelmed rám ne haragudjék. Az én igaz írás szerint való érdememet én megmondanám az predikációban, ha ott lennék is, egyebet nem tudok mondani. Kérem azért ti kegyelmedet az istenért is,

hogy az írás mellől el ne szakadjanak, Szent Péter is azt mondja, hogy melius est Deo obedire, quam hominibus". Vele együtt elhagyni kényszerült a várost "Miklós pap" is, amiről irónikusan ezt írja: "Azt mondják, hogy én uraságtoknak engedek és nem merek igazat prédikálni; Miklós pap azért nem maradhat itt, hogy igazat prédikál." Károlyi -- természetesen -- meg van győződve igazáról, mégis érezhető némi bizonytalanság e soraiban épp-úgy, mint eddigi tetteiben. Saját igazsága bizonyítására egyetlen érvet hoz fel levelében: "Szent írásból predikáltam".^{109/}

E bizonytalanság azonban csakhamar megszűnik: még ugyanebben az esztendőben Krakkóba utazik, hogy ott megjelentesse "Ez mostani wiszawonasok-rwl ualo kis konwecke"jét.^{110/} A könyv négy fejezetben tárgyalja a legvitatottabb kérdéseket: Krisztus isteni és emberi természetét, az úrvacsoráról, a keresztségről és a predestinációról szóló nézeteit. E műve már határozottan a kálvini felfogás szellemében íródott, amely meggyőződése feltehetőleg az elmúlt néhány esztendő vitáiban alakulhatott ki.

A rövid krakkói tartózkodást követően újra visszatért Kassára, magával hozva frissen megjelent művét. Ennek terjesztése és az úrvacsora-kérdésben újra nyilvánosan hangoztatott nézetei miatt a tanács 1581. január 23-án kitiltja a városból, s könyveit elkobozza. Valószínűleg ezt követően került Korlátra, ahol néhány év múlva, 1583 körül meghalt.

A coetus és az 1574-es események

Thoraconymus és Károlyi András itthoni működésének áttekintése után szólni kell röviden arról is, mit hoztak a wittenbergi coetus életébe a filippizmus első fellendülését lezáró események. Mint már említettük, ezek nyomán az egyetemen az ortodoxia megerősítésének tendenciája figyel-

hető meg, s emiatt néhányan távozni kényszerültek Wittenbergből.^{111/} A magyar coetus tagjai ekkor Erasmus Rüdingerhez, a fizika professzorához fordulnak tanácsért: maradhatnak-e, vagy jobb, ha elhagyják az egyetemet. Rüdinger, akiről Calinich megjegyzi, hogy korábban néhány teológust megrótt, mert azok aláírták a Formula Concordiae-t,^{112/} jobbnak látta, ha hazatérnek. A magyar coetus tagjai augusztus első napjaiban csaknem kivétel nélkül eljöttek a városból. Ez az eset jelzi, hogy -- bár testületileg nem vonták felelősségre a szervezetet -- nyilvánvaló volt tagjainak melanchthoniánus felfogása.

Megjegyzendő, hogy a coetusnak ekkoriban igen kevés tagja lehetett. Pontos adatok nem állnak rendelkezésre, de 1574-ben -- június végéig (augusztus első napjaiban tértek haza) -- mindössze három új tagot jegyeztek be az anyakönyvbe: Kállai Albertet, Szegedi Mátyást és Gálfi Imrét.^{113/}

Szabó Géza megjegyzi, hogy ez az epizód nem befolyásolta döntően a coetus életét. Valóban: augusztus 18-án Toronyai Máté személyében már újra van senior és szeptembertől kezdve új tagok is felvételt nyernek a szervezetbe. Úgy tűnik tehát, hogy a magyar natio tagjainak helvét irányvonala, nem lehetett olyan döntő, mint ahogy azt akár Sculteti, akár az e század eleji szakirodalom állítja.

5. A coetus a 80-as évek második felében

Az eddig kiragadott néhány példával ahhoz próbáltunk néhány adalékot nyújtani, milyen fontosabb tendenciák jelentkeztek a magyar coetus történetének első korszakában, az ekkori tagok későbbi, magyarországi tevékenységében. Röviden összefoglalva azt állapíthatjuk meg, hogy az ez időben ott járt magyarok esetében inkább az itthoni, a tanulmányok befejezését

követő tevékenység az, ami inkább figyelmet érdemel. Magukról a tanulmányokról, az egyetemi munkáról viszonylag kevesebbet tudunk.

A következő, elég jól elkülöníthető korszakban a helyzet némileg megváltozik: a 80-as évek derekától kezdve sokkal több adatunk van a wittenbergi magyar hallgatók -- nem utolsósorban a coetustagok -- tanulmányairól, irodalmi és tudományos munkáiról. Ugyancsak meg kell jegyezni azt, hogy e korszakban inkább a hallgatók humanista studiumai kapnak nagyobb hangsúlyt, míg a korábbi évtizedekben ittjártak esetében utóbb inkább teológiai, pedagógiai tevékenység figyelhető meg.

Asztalos Miklós összefoglalásából jó képet kapunk a 80-as évek végén a coetusban folyó tudományos munkáról. Nyomatott forrás nincs a kezünkben, de valószínű, hogy a coetusban a statutumok által meghatározott szisztéma szerint rendszeres disputációk voltak.^{114/} Számos munka lét azonban nyomtatásban is napvilágot ebben a periódusban, köztük öt oratio, melyet a coetusban olvastak fel.^{115/} A magyar hallgatók irodalmi tevékenységét Koncz József tanulmánya ismerteti a marosvásárhelyi kollégiumi könyvtárban előkerült Collectanea Varia című kötet alapján.^{116/} Ez Wittenbergben, 1586 és 1589 között kiadott, magyar hallgatók által írott verseket tartalmaz. A főleg latin nyelvű versek egy-egy hallgató hazaindulása alkalmából, az említett oratiók bevezetéseként, vagy más, nevezetes alkalomból írott búcsú- és üdvözlő versek.

A főúri peregrináció megindulása Wittenbergben

Ennek az időszaknak számunkra legfigyelemreméltóbb jelensége a főúri peregrináció megindulása a wittenbergi egyetemen. Nemesifjak ezt megelőzően is el-ellátogattak ide, a nobilis-bejegyzések száma azonban meglehető-

sen alacsony: 1562-ig mindössze 16. Ez a szám akkor is feltűnően kevés, ha figyelembe vesszük, hogy az anyakönyvi bejegyzések -- mivel az immatrikulálás nyilvánvalóan névbemondás alapján történt -- nem mindig megbízhatóak e szempontból. A korábban itt járt nemesi származásúakról azt is el kell mondanunk, hogy több olyan van köztük, akinek származásáról, tanulmányairól semmit, vagy csak nagyon keveset tudunk.^{117/}

Az 1587-es az az esztendő, amikor egyszerre négy nemeset is találunk az immatrikuláltak között: Bánffy Ferencet, Forgách Mihályt, Máriássy Zsigmondot, Pécsi Zsigmondot.^{118/} Mind a négyen olyan tanulmányutat járnak be, ami -- úgy tűnik -- eddig nem volt szokás protestáns egyetemeken, és ami majd a XVII. század során annyiszor ismétlődik. E peregrináció Magyarországon folytatott előtanulmányok után, gondosan kiválasztott kísérőkkel -- akik egyszerre tanárok és beíratkozott diáktársak --, pontosan megtervezett útvonalon -- melynek nagy része nemritkán nem elsősorban egyetemi tanulmányokat, hanem távoli országok megismerését, híres tudósokkal, politikusokkal való találkozásokot céloz --, amelynek végső célja az esetek többségében a későbbi politikai pályafutásra való felkészítés.

Az imént felsorolt hallgatók két csoportba érkeztek Wittenbergbe.

Bánffy Ferencet apja, Losonczy Bánffy Farkas 1587. július 26-án bocsátja el otthonról Decsi Csímor Jánosnak, a kiváló humanistának, és másik három nemesifjúnak: Budai Mártonnak, Zombori Sándornak és Kornis Györgynek a társaságában.^{119/} Utóbbi kettővel kapcsolatban érdemes megjegyezni, hogy Wittenbergbe érkezvén nem íratkoznak be az egyetemre, hanem "cum itineris generosi Domini Francisci Banfi huc usque comites fuissent ... ex mandato suorum parentum Heidelbergam proficiscerentur ...",^{120/} s ott immatrikulálják őket augusztus 16-án.

A Wittenbergben maradt Bánffy 1588 szeptemberétől 1589 augusztusáig

az egyetem rektora volt. Itt folytatott tanulmányairól semmit nem tudunk, kísérfje, Decsi Csímor János tevékenységéről annál többet. Ő írta meg utazásuk történetét Hodoeporicon-jában, ami itt, Wittenbergben látott napvilágot 1587-ben.^{121/} Számtalan latin és görög verse jelent meg a fentebb már említett kötetekben és Forgách Mihály Oratio-jához is írt üdvözlő verset. Wittenbergből még továbbment Strassburgba, nem tudjuk, továbbra is Bánffy ephorosaként-e, vagy egyedül. Itt egy további verse és egy filozófiai disputációja jelent meg,^{122/} melyek közül az utóbbi 1595-ben Wittenbergben újra nyomtatásra került.^{123/} E peregrinációjáról Decsi Csímor 1592-ben tért haza.

A másik társaság -- Forgács Mihály és kísérfi -- szintén 1587-ben, augusztus 3-án érkeznek Wittenbergbe.^{124/} Ők a strassburgi egyetem felkeresése után jönnek ide. Kisérfjük Krakкаи Demeter, aki már korábban is megjárta ezt az utat, s aki majd később, 1596-ban a sárospataki iskola rektora lesz.^{125/}

Pécsi Zsigmond, aki a szepesi Újfalusi-család sarja^{126/} -- az egyike a már imént említett oratiók szerzőinek. A beszédet 1586-ban mondja el "in inclyto nationis Hungaricae Coetu Wittebergae."^{127/} Ezen kívül több verset írt, az egyiket Forgách Mihály egyik beszédének bevezetéseként. A hozzá írt búcsúzó verseket tartalmazó kötet 1589 márciusában jelent meg.^{128/} Asztalos tanulmányában megjegyzi, hogy ez év nyarán a páduai egyetemet is felkereste.^{129/} Hazatérése után a szepesi kamarát igazgatja haláláig, 1631-ig.

Máriássy Zsigmondnak e peregrinációt megelőző tanulmányairól is tudunk: 1585-ben a sárospataki iskola diákja volt. Wittenbergben az ő neve alatt is megjelenik néhány latin nyelvű vers.^{130/} Strassburgi tanulmányait Fraknói későbbre -- 1598-ra -- teszi,^{131/} valószínűnek látszik azon-

ban, hogy -- amennyiben egyáltalán tanult ezen az egyetemen --, ez még a wittenbergi éveket megelőzően történt. 1600-ban, mint szepesi alispánt említik, s 1622-ben halt meg.

A társaságnak kétségkívül legfigyelemreméltóbb tagja Forgách Mihály. Nem sokkal megérkezése után tartja Oratio de peregrinatione et eius laudibus című beszédét a coetusban.^{132/} E munka első részében azokat a megfontolásokat sorolja fel, amelyek szerinte a peregrinációt szükségessé és hasznossá teszik. Kiemeli a külföldön kötött barátságok, ismeretségek fontosságát. A következőkben az utazás nehézségeit részletezi. A beszéd végén újra a külföldön folytatott tanulmányutak fontosságát hangsúlyozza: "... cuique bona fama, amicitia, doctrina, sapientia cordi est: ita maxime sibi peregrinationis studium commendatum habeat tantoque se caeteris ante ire existimet, quanto longius latiusque mores urbesque externarum gentium perspiciendo et perlustrando in peregrinatione processerit".^{133/} Forgáchnak e műve első magyar szerzőktől megjelent utazáselméleti munkák sorában.^{134/}

Még egy beszéde jelenik meg nyomtatásban, ezt Magyarországra való visszaindulása előtt tartja, 1589-ben. Ezt megelőzően még két verséről is tudunk.^{135/}

Ezekben az években tanít a wittenbergi egyetemen Giordano Bruno. Egy Hans von Warmsdorf nevű hallgató Stambuchja alapján valószínű, hogy jól ismerhette őt Forgách: ebbe az emlékkönyvbe ugyanis együtt jegyzik be nevüket.^{136/}

Forgách wittenbergi tartózkodása idejéből még egy, hallatlanul izgalmas forrásunk van, mégpedig 1588 november 14-én keltezett levele a flamand humanistához, Iustus Lipsiushoz.^{137/} E levelet a magyarországi újsztoicizmus első dokumentumaként lehet számontartani. Ebben az ifjú a magyar

"Martis potius quam Palladis studiosa" nemzet azon tagjainak nevében keresi fel Lipsiust, akik ismerik nevét, csodálják őt, s egyben tanácsot kérnek tőle életükben követendő magatartásukat illetően. A tanács a válaszlevélben így szól: "Tu perge et te literarum ac sapientiae studiis primum, mox patriae trade; palam facturus, quantum intersit inter doctos cultosque Nobiles, et istos, qui nihil lucis habent nisi a luce maiorum." Forgách Mihály Oratiojának imént idézett zárógondolata alapján láthatjuk, hogy a "vera nobilitas" -- egész humanizmust végigkísérő -- gondolata számára éppúgy nem volt ismeretlen és idegen, mint kortársai előtt sem. A századvég viszonylag stabilizálódott, de korántsem biztosságot ígérő éveiben nem csoda, hogy -- különösen az e század során felemelkedett, eddig elért társadalmi-gazdasági pozícióit féltő nemesség soraiban -- e gondolat, és a lipsiusi "constantia" valósággal életnormává váltak. Talán nem tévedünk, ha a főúri peregrináció e korszakbeli indítékai közé soroljuk ezt az életelvet is.

A következő "nobilis", aki 1589-ben Komáromi György társaságában iratkozik be az egyetemre, a coetusból való kizárása kapcsán már említett Esterházy Tamás.^{138/} Peregrinációjának gazdag forrása a még kiadatlan Stambuch-ja.^{139/}

Hogy -- természetesen -- nemcsak főúri körökben találtak maguknak utat e gondolatok, arra csak egy apró adatot szeretnénk hozni. Ez a szintén ezidőben Wittenbergben tanuló, már említett Móri Zsigmond családi birtokán, Márkusfalván (a 70-es években alapított) iskola egyik tanárával kapcsolatos. 1600 körül tanított itt Fabriczius János -- korábban egyébként maga is wittenbergi diák volt^{140/} --, akit szoros barátság fűzött ahhoz a Bocatius Jánoshoz, aki maga is Lipsius magyarországi tábora-hoz tartozott, s aki annak Forgáchhoz írott levelét versbe is átköltöt-

te.^{141/} E barátságukról számtalan vers tanúskodik.^{142/} Bocatius egyébként több verset ír Forgáchnak is,^{143/} s ezek szerint őt is a magyarországi Lipsius-követők közé sorolja éppúgy, mint egy levelében Rimay János.^{144/}

Mindezekkel nem azt akartuk bizonyítani, hogy a 80-as évek wittenbergi egyetemén virágzó újsztoikus "kertecske" lett volna. Vitathatatlan azonban, hogy az itt tanuló hallgatók -- éppen a "második filippizmus" összetettségéből, ellentmondásosságából fakadóan -- rendkívül sokféle benyomást, inspirációt nyertek. (Gondoljunk csak arra, hogy ezekben az esztendőben tanít itt a kor másik szellemi vezére, Giordano Bruno is!) Semmiképpen sem véletlen, hogy a wittenbergi egyetemen uralkodó, humanista studiumokat, életeszmenyeket középpontba állító légkörben könnyen utat és követőt találhattak maguknak a leideni professzor gondolatai is.

Z Á R S Z Ó

Dolgozatunk időhatárai a filippizmus "két fellendülésének" nevezett időszakot jelölik.^{145/} Korántsem jelenti ez azt, hogy az ezt követő időszak vizsgálata e szempontból érdektelen lenne. Hiszen a coetus életébe fordulatot hozó 1591-es esztendő -- amikor Keresztély halálát követően a filippista értelmiség nagy részének letartóztatása is jelzi a politikai iránynak olyan változását, amely egyúttal a későhumanista törekvéseknek is gátat szab --, valójában nem hozott olyan végzetes változást, mint hihetnénk. 1592-ben az egyetemen a "kálvinista befolyást" kivizsgáló bizottság a magyar coetust testületileg vonja felelősségre, s a határozat szerint a tagoknak el kell hagyniuk az egyetemet. De alig néhány hónappal később már új seniora van a szervezetnek, az az Újfalvi Imre, akinek peregrinációs albumát vizsgálva bontakoznak ki előttünk a filippizmuson felnőtt értelmiség útkeresései, küzdelmei az eddigi reformtörekvések megvalósításáért: a Thoraconymus-tanítvány Újfalvi utazásai során felkeresi Nyugat-Európa vallási-ellenzéki mozgalmainak jelentős képviselőit (köztük Wittenbergből 1574-ben eltávozottakat is), s hazatérte utáni munkásságában lehetetlen nem észrevenni a melanchthon örökség vállalását.^{146/}

A wittenbergi magyarok szervezetének története átnyúlik a XVII. század elejére is. Ezekben az esztendőkből erősödik meg igazán az a tendencia, amely 1591 óta érlelődik, s kezd veszíteni vonzásából az egyetem (legalábbis magyar vonatkozásban):^{147/} ekkor már évről évre csökken a coetus-tagok létszáma, s ez utolsó anyakönyvi bejegyzés dátuma 1613.

Dolgozatunkban -- néhány kép felvillantásával -- mindössze illusztrálni kíséreltük meg azt, hogy a filippizmus magyarországi vizsgálata valóban indokolt: a melanchthoni törekvések, eszmék továbbélése nyomon követhető a tanítványok -- nem utolsósorban a magyarok -- tevékenységében.

J e g y z e t e k ⁺

- 1 A wittenbergi egyetemre vonatkozó irodalom összefoglalását ld. Bibliographie zur Geschichte der Universität Wittenberg. Nachdruck aus: Erman, Wilhelm: Bibliographie der deutschen Universitäten. T.2. Leipzig - Berlin, 1904. S. 1095-1158. Anhang: Auswahlbibliographie zur Geschichte der Universität Wittenberg, Berichtszeitraum 1900--1977. von Hildegard Herricht. Halle(Saale), 1980. -- A wittenbergi egyetem magyar vonatkozású adatait ld. Bartholomaeus, J. L.: Memoria Ungarorum, qui in alma condam Universitate Vitebergensi ... studia ... confirmarunt. Pesthini, 1817.
Fraknói /Frankl/ Vilmos: A hazai és külföldi iskolázás a XVI. században. Bp. 1873. 288--319. -- Révész Imre: Magyar tanulók Wittenbergben Melanchthon haláláig. Magyar Történelmi Tár VI. 1859. 205--230.
- 2 A Luther Mártonnal kapcsolatos rendkívül bőséges irodalommal kapcsolatban ld. RGG. 3. Aufl. IV. 480--520. /Die Religion in Geschichte und Gegenwart. Handwörterbuch für Theologie und Religionswissenschaft. Hrsg. v. Kurt Galling. Tübingen, 1960./
- 3 Levele egy erfurti tanárához, 1518. május 9.
- 4 E kérdéssel és a XVI. századi oktatással kapcsolatban két összefoglalást emelnénk ki: Paulsen, Friedrich: Geschichte des gelehrten Unterrichts. Leipzig, 1919. 1.Bd. - Hartfelder, Karl: Philipp Melanchthon als Praeceptor Germaniae. Berlin, 1920.
- 5 Comoediae P. Terentii metro numerisque restitutae. Tubingae, 1516.

⁺ Munkánk 1981-82-ben készült. Az ez utáni szakirodalomból csak néhányat, a különösen fontos tételeket iktattuk utólag jegyzeteink közé, és az irodalomjegyzékbe.

- 6 Institutionis Graecae Grammaticae. Hagenae, 1518.
- 7 De corrigendis adolescentiae studiis. Vuitenburgii, 1518.
- 8 Max Dorn: Melanchthons Antrittsrede von 1518, ein Bekenntnis und ein Appel zum Fortschritt. 450 Jahre Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg, Halle, 1950. -- Melanchthon pedagógiai munkásságával kapcsolatosan ld. Paulsen i.m. és Hartfelder i.m.
A Melanchthonhoz kapcsolódó irodalmat összefoglaló legfontosabb munka: Hammer, Wilhelm: Die Melanchthonforschung im Wandel der Jahrhunderte. Ein beschreibendes Verzeichnis. 1-3. Bd. Gütersloh, 1967, 1968, 1981. /Quellen und Forschungen zur Reformationsgeschichte. 35, 36, 49./ Ne-gyedik kötete még nem jelent meg.
- 9 A hozzájuk kapcsolódó gazdag irodalom összefoglalását ld. Totok, Wil-helm: Handbuch der Geschichte der Philosophie. Frankfurt a.M. 1980. Bd. III. Lfg. 1. 275--283.
- 10 De corrigendis ... Corpus Reformatorum /CR/ XI. Melanchthonis Opera. Ed. C. G. Bretschneider, M. E. Bindseil. Halle, 1856. 16.
- 11 Melanchthon e beszédében Nagy Károlyt emeli ki, mint ideális "tudomány-szervező" uralkodót. A gondolat egyébként később is többször előjön mun-káiban, például a "De coniunctione scholarum" c. 1543-es művében.
- 12 Vö. Dilthey, Wilhelm: Das natürliche System des Geisteswissenschaften in 17. Jahrhundert. /Diltheys Gesammelte Schriften. Leipzig - Berlin, 1929. II. 162; 171./ -- Hofman, Franz: Philipp Melanchthon und die zentralen Bildungsprobleme des Reformationjahrhunderts. Philipp Me-lanchthon -- Humanist, Reformator, Praeceptor Germaniae. Berlin, 1963.
- 13 Melanchthont csak teológusként értékeli pl. Ellinger, G.: Philipp Me-lanchthon. Berlin, 1902; ezzel ellentétben az álláspontja Alandnak (Die Theologische Fakultät Wittenberg und ihre Stellung in Gesamtzu-

- sammenhaltung der Leucorea während des 16. Jh-s. = 450 Jahre ... A két végleletet egymáshoz közelíteni próbálja pl. a Philipp Melanchthon - Humanist, Reformator, Praeceptor Germaniae című, idézett tanulmánykötet.
- 14 Összefoglalását ld. Hofman, i.m. - Luther és Melanchthon kapcsolatához ld. pl. Stern, Leo: Martin Luther und Philipp Melanchthon - ihre ideologische Herkunft und geschichtliche Leistung. Berlin, 1953.
 - 15 Loci Communes rerum theologicarum seu hypotyposes theologicae. Viteberg, 1521.
 - 16 A más dik kiadás 1535-ben jelenik meg, ebben már több helyen is módosított véleménye szerepel /pl. az akaratszabadság kérdéséről/.
 - 17 Spalatinnak írja 1525 márciusában: "Deinde tanta turba est praelectorum theologicorum, ut obruatur potius quam doceatur iuuentus". /Melanchthons Werke in Auswahl. Hrsg. v. Robert Stupperich. Gütersloh, 1969. Bd. VII/1. 186./
 - 18 Paulsen i.m. 212-213.
 - 19 Oratio Philippi Melanchthonis in lauden novae scholae, habita Noribergae ... 1526. CR. XI. 106.
 - 20 Ennek az iskolának a diákja volt 1524-ig Johann Sturm, a strassburgi iskola későbbi szervezője. /1538-ban dolgozta ki programját/.
 - 21 Unterricht der Visitatorn, und die Pfarhern im Kurfürstertum zu Sachsen. 1528. CR. XVI, 51-96. /Melanchthons Werke ... 1951. Bd. I. 215--271./
 - 22 Unterricht ... i.m. 267.
 - 23 Uo. 268.
 - 24 A felsorolt iskolákkal kapcsolatban ld. Paulsen i.m.
 - 25 Enchiridion elementorum puerilium. Wittenberg, 1524. CR. XX, 391. - Institutio puerilis literarum Graecarum. Hagenau, 1525. CR. XX. 5.
 - 26 Ld. 19. sz. jegyzetet.

- 27 A nürnbergi iskolával kapcsolatban bővebben ld. szintén Hartfelder, i.m. 501--506, és Paulsen i.m. passim.
- 28 A declamatiókat -- nyilvános retorikai gyakorlatokat -- kéthetenként kellett megtartani, itt retorikai és grammatikai professzorok és hallgatók felváltva tartottak beszédeket. A disputációk alkalmával a hallgatóknak kellett egy-egy dolgozatukat megvédeni egy kérdező professzor -- praeses -- előtt. E disputációk menetét számtalan előírás szabályozta. A paedagogiumban ekkor már nemcsak nyelveket tanítottak, hanem ez egyben már tantárgyakhoz is előképzést nyújtott.
- 29 *Brevis discendae theologiae ratio. /Anhang zu der Kirchenordnung der Stadt Hannover. Magdeburg, 1530. CR. II. 4555/. Ebben az írásában Melanchthon gyakorlati útmutatásokat ad a teológia hallgatóinak. Újra hangsúlyozza a nyelvtanulás elsődleges fontosságát, majd Pál apostolnak a rómaiakhoz írott levelét ajánlja "metodus"-ként, minthogy ebben van a keresztyén tanítás lényege összefoglalva. A teológiai tanulmányok során "aliquid operas collocandum est in humanis literis" -- írja, de dialektikával és retorikával, valamint filozófiával is foglalkozni kell.*
- 30 Bővebben ld. Paulsen, i.m. 222. kk.
- 31 Melanchthon művei első kiadásának bibliográfiáját ld. Hartfelder. i.m. 579--620.
- 32 Spalatin a választófejedelemnek írott 1520-as jelentésében számol be erről. ld. Paulsen, i.m. 119.
- 33 Iustus Meniushoz írott levele, 1544. aug. 18. /Melanchthons Werke... Bd. VIII. 185./
- 34 Mint például a kalandos életű Pesti Macarius József: "Is quinque annis Wittenbergae studuerat theologiae et bonis literis voluitque ante re-

ditum suum ad parentibus invisere ecclesias Germaniae et audire doctos." 1540-ben iratkozott be Wittenbergbe, ahol teológiát és irodalmat tanult. 1544-ben indult tovább, a Melanchthon által javasolt útvonalon, az ő ajánló leveleivel: Speyeren át Strassburgba megy, Bucerhez, innen Bázélbe Myconiusához, majd a zürichi teológusokat keresi fel. Útját innen Konstanzon, Ulmon és Augsburgon át folytatja Nürnbergbe, majd visszatér Wittenbergbe. Útja során elsősorban az úrvacsorával kapcsolatos kérdésekről beszélget a svájci reformáció vezéralakjaival, s Bullinger és Bucer e tárgyban írt leveleit viszi magával Melanchthonnak. Vissz térte után útjáról beszámol Praeceptorának, aki Luthernél is közbenjár Macarius érdekében (Luther ugyanis nem nézte jó szemmel utazását.) Wittenbergi tanulmányait befejezve Macarius -- szintén Melanchthon ajánlóleveleivel -- továbbutazik Leuterbach-hoz, Pirnába, majd Erfurtba Langiushoz, illetve Magdeburgban felkeresi Aurifabert. Macarius 1547-ben tér vissza Magyarországra, s ezt követően Nádasy Tamás környezetében találjuk. A kérdéssel kapcsolatban és Pesti Macarius József életéhez ld. Ritoókné Szalay Ágnes: Ein ungarischer Schüler Melanchthons: Josephus Macarius. (Acta Class. IV. Debrecen, 1968. 107--117.)

- 35 Ezzel kapcsolatban írja le Erasmus: "Luther nunc tacet, Melanchthon mitigat."
- 36 1521. jún. 14-én /Melanchthons Werke ... Gütersloh, 1971. Bd. VII. T.I. 115./
- 37 Melanchthon teológiájával kapcsolatban egyetlen nagyobb összefoglalást emelnénk ki: Maurer, Wilhelm: Der junge Melanchthon zwischen Humanismus und Reformation. Bd. 2. Der Theologe. Göttingen, 1969.
- 38 Itt most csak az úrvacsora-vitában alkotott véleményére utalnánk. 1530-ban, a Confessio Augustanában a kétféle vélemény -- a lutheri

ubiquitásban és Kálvinnak Krisztus testi jelenlétét tagadó álláspontja -- közös vonásait igyekezett kiemelni. Az 1536-ban -- Bucerral közösen megalkotott -- Wittenbergi Konkordiában, szintén lehetőséget hagy a kérdés egyéni megválaszolására.

- 39 Elsőként Pokoly Imre írásaiban találkozhatunk ezzel a felfogással /Melanchthon és a magyarországi reformáció. Prot.Egyh.és Isk. Lap. 40. 1897. 120. - uő. Az erdélyi református egyház története. 8p. 1904/, majd Révész Imrénél /Szempontok a magyar "kálvinizmus eredetének vizsgálatához. Száz. 48. 1934. 157--275./ Asztalos Miklós is e nézetet osztja /A wittenbergi egyetem és a magyarországi kálvinizmus. Jb. des Wiener Ung. Hist. Inst. II. 1932. 81--94: - A wittenbergi egyetemi hallgatók német nyelvismerete a XVI. században. Egy. Phil. Közl. 58. 1934./ - szerinte ennek fő oka a német nyelv hiányos ismerete volt, hiszen így a németül prédikáló Luther helyett a hallgatóknak Melanchthon latin nyelvű írásmagyarázatait kellett hallgatniuk. Ebben egyetért vele Heinrich Kramm is /Wittenberg und das Auslandsdeutschum in Lichte Alterer Hochschulschriften. Leipzig, 1941. 131./
- 40 A németországi filippizmussal foglalkozó gazdag irodalomból ld. Calinich, Robert: Kampf und Untergang des Melanchthonismus in Kursachsen in den Jahren 1570 bis 1574. Leipzig, 1866. - Klein, Thomas: Der Kampf um die zweite Reformation in Kursachsen. 1586--1591. Köln - Graz, 1962. /Mitteldeutsche Forschungen. 25./ - Zschäbitz, G.: Zur Problematik der sogenannten "Zweiten Reformation" in Deutschland. /Wiss.Zschr.f.d. Univ. Leipzig. 1965, 505--509./
- 41 Itt tanít a XVII. század elején Jessenius /1566--1621/, a magyar származású orvosprofesszor, akinek egyik tanítványa volt Daniel Sennert.
- 42 A legkiemelkedőbbek egyike Stöckel Lénárd /1530--38-ig volt Witten-

- bergben/. A bárifai iskola tervezetét -- amelynek alapja a melanchthoni elemi iskola rendje -- 1539-ben készíti el.
- 43 Album Academiae Wittenbergensis. Ed. Forstemann. Leipzig -- Halle, 1841--1934. Bd. I-V.
- 44 Lampe, Friedrich Adolph: Historia Ecclesiae Reformatae, in Hungaria et Transylvania ... Trajecti ad Rhenum, 1728. 663.
- 45 Lampe, i.m. 663.
- 46 Fraknói, i.m. 296.
- 47 Drugetiusról ld. Weber Samu: Gradeczi Stansith Horváth Gergely és családja. Késmárk, 1896.
- 48 Fraknói Vilmos: Melanchthon és magyarországi barátai. Bp. 1874.
- 49 Idézi: Balázs János: Sylvester János és kora. Bp. 1958. 158.
- 50 A XVI. században ott járt magyar hallgatók névsorát közli Fraknói, i.m. 213--235. /= A hazai és külföldi iskolázás.../
- 51 A bursa tagjainak névsorát ld. Fraknói i.m. 260--267. /csak a XVI. századi hallgatók!/
52 "...anno MDLV. Junii ..." - Az okmány a coetus anyakönyvében szerepel: "Matricula coetus Ungarici in Academia Wittebergensis collecta ab anno Christi 1522". Utóbbi évszám feltüntetése sokáig kérdésessé tette az alapítás időpontját. Ezzel kapcsolatban ld. Szabó, Géza: Geschichte des ungarischen Coetus an der Universität Wittenberg 1555--1613. Halle/Saale/, 1941. 19--22. E munka egyébként a coetusra vonatkozó források és irodalom legteljesebb összefoglalása, a coetus tagjainak névsorával. A teljes anyakönyvet közölte: Thúry Etele) A wittenbergi egyetemen járt magyar tanulók társaságának anyakönyve. IskTörtAdattár, Pépa, 1908.II. 3--67.
- 53 Bartholomaides, i.m. 29-30.

- 54 Fraknói i.m. 266.
- 55 Ld. Szabó, J. S.: A helvét irányú reformáció elterjedése Magyarországon és Erdélyben. /Függelék Loesche György: Kálvin hatása és a kálvinizmus Európa keleti országaiban c. munkájához. Debrecen, 1912. 145./
- 56 Hazatérésének pontos dátumát nem ismerjük, de 1557-ben már -- bártfai tanársága után -- Kassán van. Zoványi azt is megjegyzi vele kapcsolatban, hogy 1562-re megnyerték maguknak Csabait a helvét tanok terjesztői, holott az pár évvel előbb még "buzgó lutheránus" volt. Ld. Zoványi: A reformáció Magyarországon 1565-ig. Bp. 1922. 233, 322, 410.
- 57 Molnár Gergellyel kapcsolatban ld. Varga András: Molnár Gergely, Melancthon magyar tanítványa. Doktori értekezés. Szeged, 1982.
- 58 Basilius István 1549-ben iratkozik be az egyetemre. Zoványi adatai alapján /1550--51-ben Jénában tanul, és 1555-ben már Kolozsváron lektor, majd rektor/ az alapításkor már nincs Wittenbergben. Az anyakönyvben azonban szerepel a neve /Szabó Géza megjegyzi, hogy utóbb áthúzták. i.m. 132./; tehát fel kell étételeznünk, hogy ekkor még ott volt. Elképzelhető, hogy -- miként Kakas György -- ezután rögtön hazatért. Itthon előbb Rettegen, majd Kolozsváron lelkész. Számos unitárius vitairat szerzője, többek között Károlyi Péternek is ellenfele. Az idézetet ld. Bartholomaides, i.m. 29.
- 59 Érdekes bizonyoságot szolgáltatnak ehhez a városi anyakönyvek: Wittenbergben a XVI. században összesen 7 magyarországi diák -- egyikük sem coetustag -- kötött házasságot, a keresztelési anyakönyvekben pedig egy magyar név fordul elő: Forgách Mihályé. Őt keresztapának kérte fel egy wittenbergi család. /Ld. Szabó Géza, i.m. 51--52. - Asztalos Miklós: A wittenbergi egyetem magyar hallgatóinak nyelvismerete ... 6./
- 60 A Drezdai Állami Levéltár anyagából közli Szabó Géza, i.m. 50.

- 61 Thúry Etele, i.m. 1.
- 62 Uo. 30--33.
- 63 A coetus anyakönyvből kiderül, hogy az előírások be nem tartása következményekkel járt. Pl. 1557-ben "Franciscus quidam Agriensis, qui has nostras pias leges penitus contempsit" és "Stephanus Pankotal" kizáratattak a szervezetből, sőt mindketten az egyetemet is elhagyták néhány nap múlva. 1583-ban "Thomas Literati Homonaiensis"-sel történik ugyanez, 1592-ben pedig Esterházi Tamás kényszerül "próbaidőre" elhagyni a coetust, /ld. Szabó Géza i.m. 47--48./, jóllehet nem tudjuk, hogy ennek mi volt a konkrét oka.
- 64 1566. augusztus 8-tól coetustag, 1568. február 18-tól 1569. március 9-ig senior. Ekkor hazatér, s a váradai iskola rektora egy évig. Két műve maradt meg: a patrónusának, Csáki Mihálynak írott "Carmen" /Wittenberg, 1569. RMK. III. 596./, és még egy "Carmen", amit Kopácsi Ferencsel közösen írtak Szikszai Fabriczius Balázsnak /Wittenberg, 1568. RMK. III. 580./
- 65 Thúry Etele i.m. 8.
- 66 Uo. 13--14. - Szabó Géza i.m. 32--39.
- 67 Thúry Etele i.m. 14.; Szabó Géza i.m. 39--40.
- 68 Ami persze nem zárja ki, hogy már a korábbi generációkat "megfertőzze ez az eretnokség"; Wittenbergből való hazatérése után -- mint láttuk -- ez történt az egyik alapító coetustaggal, kolozsvári Basilius István-nal. Ld. fentebb 23. old. és 58. jegyzet.
- 69 Méliusszal kapcsolatban ld. A második helvét hitvallás Magyarországon és Méliusz életműve. Bp. 1967. /Studia et Acta Ecclesiastica II. Szerk. Bartha Tibor/; - Botta István: Méliusz Péter ifjúsága. Bp. 1978. /Humanizmus és reformáció 7./ és az ezzel részben vitázó recenziót: Balázs

- Mihály, ItK 1979. 670--673.
- 70 Károlyi Gáspárhoz ld. Révész Imre: Magyar református egyháztörténet 1520--1608. Debrecen, 1938.; és legújabban a teljes szakirodalom áttekintésével: Szabó András: Károlyi Gáspár /1531?-1591/. Bp. 1984.
- 71 Ritoókné Szalay Ágnes: Albani Csirke György, Melanchthon magyar tanítványa. /Diakónia, 1980. 2. 15--21./
- 72 Fraknói i.m. 305.
- 73 Közli; Bauch Gusztáv: Adalékok a reformatio és a tudományok történetéhez Magyarországon a XVI-ik században. Második közlemény. /TörtTár 1885. 538./
- 74 Hammer: Die Melanchthonforschung Bd. 1. Nr.220. Közli: Ritoókné i.m. 18.
- 75 BpEK M 342.
- 76 A bejegyzések a 3--9. előzéklapokon vannak.
- 77 Ld. a jegyzőkönyv fényképmásolatát: Száz.70. 1936. 48. lap után.
- 78 A Károlyi Péterre vonatkozó adatok legteljesebb összefoglalását ld. Nagy Kálozi Balázs: Károlyi Péter /A második helvét hitvallás ... 473--516./
- 79 Szabó Géza, i.m. 135.
- 80 RMK III. 529. /=Szabó Károly: Régi magyar könyvtár. Bp. 1896./
- 81 RMNY 235. /=Régi magyarországi nyomtatványok. 1473--1600. Kiad. MTA - OSzK. Bp. 1971./
- 82 RMNY 236.
- 83 Ilyen tanítványa volt Skaricza Máté, aki 1569--72-ben járta a külföldi egyetemeket /Padua, Genova, Wittenberg - 1571 -, Marburg és Anglia/. Hazatérte után lelkészként működött és több, antitrinitáriusokkal folytatott vitában vett részt.

- 84 Lampe, i.m. 152.
- 85 RMK III. 591.
- 86 Brevis erudita et perspicua explicatio orthodoxae fidei de uno vero Deo, Patre, Filio et Spiritu Sancto adversus blasphemos Georgii Blandratae et Francisci Davidis errores. Vitebergae, 1571. RMK. III. 612.
- 87 Ld. 39. sz. jegyzetet -- a magyar etnikumra vonatkozóan ezt az eddigiekben igyekeztünk cáfolni.
- 88 Az idézett mű: Sculteti, Severinus: Hypomnima, das ist ein kurtze nothwendige Erinnerung an die fünff löbliche rewe Stedte in Ober Vnger Vngern ... Bartfeld, 1599. /RMNY 853./ Evangélikus vitairat a zwingliánusok ellen; a szabad királyi városok 1597-es lőcsei zsinatának kivonata; a hittételeket Melanchthonra való hivatkozások támasztják alá.
- 89 E kérdéssel foglalkozik Ütvös Péter doktori értekezése /A száz lippizmus és első föllendülésének felsőmagyarországi recepciója. Szeged, 1971./
- 90 A 20-as évek elején Henckel János, Mária királyné későbbi papja a város lelkésze, aki már ekkor köztudottan protestáns felfogású.
- 91 Zoványi szerint Leudischer a krakkói egyetemre járt. /Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon. 3. kiad. Bp. 1777. 370./
- 92 Catechesis, continens explicationem simplicem et brevem Decalogi, Symboli Apostolici, Orationis Dominicae, Doctrinae de poenitentia et sacramentis, contexta ex Corpore Doctrinae Chrsitianae etc. Edita in Academia Wittenbergensi et accommodata ad usum scholarum puerilium. 1571.
- 93 Fraknói, i.m. 309.
- 94 A Thoraconymus életére, munkásságára vonatkozó eddigi legteljesebb feldolgozás: Ütvös Péter i.m. 60--76. - Dongó Gy. Géza: Mátyás főpap tíz panasza 1579-ből. /Adalékok Zemplén vármegye történetéhez, 1911.

- 50--54./ - Idézi Ötvös Péter, i.m. 66--68.
- 95 Uo. 68.
- 96 De controversiis religionis hoc seculo motis, Adversaria quaedam Scripta ... a Petro Berexasio et a Matthia Thoraconymo, Pataciensis Gymnasii Rectore, Ed. Cura Joh. Jac. Grynæi. Basilee, A.D. 1587.
- 97 OSZK Oct Lat 149. A leveleket egy jegyzőkönyvbe másolták be, sokszor sajnos dátum és aláírás nélkül. Keserű Bálint adta át nekem e leveleket, mely szívességét ezúttal köszönöm meg.
- 98 Admonitiones de ratione discendi atque docendi in ultima seu tertia classe. Debrecini, 1596--99. 7. fej.
- 99 A bejegyzés a kötet 31. lapjának recto-ján van.
- 100 A levél a kötet 34--35. lapjain van.
- 101 Fraknói i.m. 303. - Szabó Géza i.m. 133.
- 102 RMK III. 442.
- 103 RMK III. 444.
- 104 Fraknói, i.m. 267.
- 105 Városi jegyzőkönyv. Id. Kemény Lajos: Károlyi András. ItK 19. 1909. 633--636.
- 106 Kassai Lt. Id. Kemény Lajos: Károlyi András, Péter, Gáspár életéhez. ItK. 21. 1911. 114--119.
- 107 Zoványi II. 181.
- 108 Zoványi: Egyh Tört. Lexikon. 295.
- 109 A levelet idézi Kemény Lajos, i.m. 435.
- 110 RMNY 470. A műnek van egy második része is: Zep ekes koniorgesek ... Cracoba irattattak 1580. 4. Novembris.
- 111 Pl. Matthias Dresser, aki eztán Lipcsében lett a görög es latin

nyelv, s a történelem professzora -- haláláig Melanchthon híve marad; vagy Caspar Peucer, Melanchthon veje, a híres orvosprofesszor és matematikustudós, kit 1574-ben be is börtönöztek. Szabadulása után Anhalt városában orvos és tanácsos.

- 112 Calinich i.m. 164.
- 113 Kállai Albert 1579-től Szikszón, majd 81-től Ungváron lelkész, 1584-től pedig esperes. Szegedi Mátéről, aki később Sárváron volt lelkész, Zoványi azt jegyzi meg, hogy "türelmes elnézésű" lutheránus volt. /II. 248./ Gálfi Imre /"Zerdaheliensis"/ későbbi sorsáról nem tudunk.
- 114 Asztalos Miklós: Wissenschaftliches Leben in der Wittenberger ungarischen Gesellschaft im XVI. Jahrhundert. /Ung Jhb X. 1930. 128--133./
- 115 A beszédek szerzői: Borégető Miklós, Sárközi Bálint, Forgách Mihály és Pécsi Zsigmond. A debreceni Borégető Miklós hazautazása előtt tartja beszédét /1588. szept. 4., 1587. áprilisától van Wittenbergben/: "Oratio adversus purgatorium pontificium" címmel. /RMK III. 775./ Sárközi Bálint szintén 1587 őszén jött az egyetemre, a beszédet a következő évben tartja. Címe: "Oratio de modo considerationis primi principii ex natura et dispositione universi..." /RMK III, 783./ Ez év szeptemberében már Heidelbergben iratkozik be, Rákóczi Zsigmond volt a patrónusa. A többi oratio szerzőjére később térünk vissza.
- 116 Koncz József: A wittenbergi akadémián a XVI. században tanult ifjak versei mint forrásművek és pótlékok a Magyar Athenáshoz. /ItK 1891. 246-260./
- 117 Ilyenek: Oskai /Ocskai?/ János /1559-ben iratkozott be/; Almási Máté /1561-ben immatrikuláltak/; Sennyei /Kis-sennyei?/ Tamás: 1565-661 hallgató; Csáki Zsigmond, aki 1588-ban jött Wittenbergbe.
- 118 Szabó Géza, i.m. 141.

- 119 Bánffy Farkas egyébként bőkezűen megajándékozta a coetust: "misit per Dominum Joannem Deczium, filii sui ephorum, telleros decem." Idf. Szabó Géza i.m. 84.
- 120 Id. Szabó Géza, i.m. 84. - Heidelbergbe való beíratkozásukat említi Fraknói i.m. 251. - 1591-ben mindketten beíratkoznak a páduai egyetemre. Ld. Veress Endre: A páduai egyetem magyarországi tanulóinak anyakönyve és iratai /1264--1864/. Bp. 1915. /Fontes Rerum Hungaricarum. Tom 1./ 96, 98.
- 121 Hodoeporicon itineris Transylvanici, Moldavici, Russici, Cassubii, Masovici, Prussici, Borussici, Pomerani, Marchici et Saxonici, exantlati 1587. /RMK III. 764./ - a műről ld. Kovács Sándor Iván: Útleíró utazások - utazási irodalom a XVI--XVII. században. /Irodalomtörténeti dolgozatok 73./ Szeged, 1972. 80. - Decsi Csímor Jánosról ld. MagyIrodTört. I. 434--436.
- 122 Synopsis philosophiae ... Argentorati, 1591. - a vers a Carmina gratulatoria in honorem ... Andreae Reichmundi Bistricensis ... scripta. Argentorati, 1591. /RMK III, 814./ című kötetben jelent meg.
- 123 RMK III. 864.
- 124 Fraknói, i.m. 315. - Szabó Géza, i.m. 141.
- 125 Szinnyi VII. 189--190.
- 126 Nagy Iván: Magyarország családi 9. 178.
- 127 Oratio de bonis animi et corporis. - a beszédet említi Asztalos Miklós /Wissenschaftliches Leben ... 130./, és ennek alapján Szabó Géza /i.m. 67./, az RMK-ban nem szerepel.
- 128 RMK III, 798.
- 129 Asztalos: Wissenschaftliches Leben ... 130. - A páduai egyetem anyakönyvében nem szerepel, hogy beíratkozott volna. /Ld. Veress i.m. 94--95./

- 130 RMK III. 769, 779, 813,
- 131 Fraknói, i.m. 286.
- 132 RMK III. 769.
- 133 Id. Szabó Géza, i.m. 67.
- 134 Az oratioval kapcsolatban ld. Kovács Sándor Iván i.m. 82--83.
- 135 Oratio de magninimitate regia virtute et magnanimo. /RMK III. 794./
- Sárközi Bálint beszédéhez és Szamosközi R. Sándor egy "Carmen"-jéhez /RMK III. 784./ írt üdvözlő verseket.
- 136 Giordano Bruno és Forgách Mihály kapcsolatához ld. Koltay-Kastner Jenő: Giordano Bruno a magyar irodalomban. /It. 1950. 101--107./
- 137 Lásd Forgách Mihály és Iustus Lipsius levélváltása. Közzéteszi az MTA Irodalomtudományi Intézet Reneszánszkutató Csoportja. Bp. 1971. A hazai újsztoicizmussal kapcsolatban lásd: Vargha Anna: Iustus Lipsius és a magyar szellemi élet. Bp. 1942; Klaniczay Tibor: A magyar későreneszánsz problémái. = Reneszánsz és barokk. Bp. 1961. 303--339.; A sárospataki manierizmus-ülésszak anyaga: ItK 1970/4. szám; Kovács Sándor Iván: Iustus Lipsius és a magyar késő-reneszánsz utazási irodalom. = Pannoniából Európába. Bp. 1975. 72--79.; Antoine Coron: Justus Lipsius levelezése a magyarokkal és Révay Péter kiadatlan levele Lipsiushoz. ItK 1976. 490--496.; Székely Júlia Anna: Justus Lipsius ismeretlen levelezőpartnere: Koppay György. ItK 1982. 649--652.
- 138 Szabó Géza, i.m. 48. vö. még a 63. sz. jegyzettel.
- 139 Ma a Zégrábi Egyetemi Könyvtár kéziratárában, mint a Bibliotheca Zrinyiana része. Vö. Alexander Kende: Die Bibliothek des Dichters Nicolaus Zrinyi. Wien, 1893. 29. Mai jelzete: R 3322.
- 140 Fraknói, i.m. 313.
- 141 Paraphrasis elegiaca epistolae Justii Lipsii Ad ... Michaellem Forgách

1. baronem de Gyimes. /RMNY 846(191)/.
- 142 Például az iménti kötetben a 162, 178, 228, 264, 275, 315, 330. számú versek.
- 143 Például RMNY 818(25), s előbbi kötetben is szerepel néhány.
- 144 1592. aug. 20-án /Rimay János összes művei. Összeáll. Eckhard Sándor. Bp. 1955. 227./
- 145 Az első filippista hullámot ugyanis már a 60-as évektől kezdve érzékelni lehet.
- 146 Újfalvi Imre peregrinációjával és a 90-es évek ideológiai áramlataival Keserő Bálint tanulmánya foglalkozik /Újfalvi Imre és az európai "késő-humanista ellenzék". = ActaUnivSzeg. ActaHistLittHung. Tom IX. Szeged, 1969. 3--4./
- 147 A magyarok közül sokan ekkor inkább Heidelberget választják, azt az egyetemet, ahol már a XVI. században Wittenberget járt hallgatók közül is igen sokan megfordultak.

Bibliográfia

- Aland, K.: Die Theologische Fakultät Wittenberg und ihre Stellung in Gesamtzusammenhaltung der Leucorea während des 16. Jahrhunderts. /In: 450 Jahre Martin Luther Universität Halle-Wittenberg, Halle, 1950./
Album Academiae Wittebergensis... Ed. Forstemann. Leipzig - Halle, 1841--1934. Bd. 1-5.
- Asztalos, Miklós: Wissenschaftliches Leben in der Wittenberger ungarischen Gesellschaft im XVI. Jahrhundert. /UngJHB X. 1930. 128--133./
- Asztalos, Miklós: A wittenbergi egyetem és a magyarországi kálvinizmus. /Jahrbuch des Wiener Ung. Hist. Inst. II. 1932. 81--94./
- Asztalos Miklós: A wittenbergi egyetemi hallgatók német nyelvismerete a XVI. században. /EgyPhilKözl. 58. 1934./
- Balázs János: Sylvester János és kora. Bp. 1958.
- Bartholomaides, J. L.: Memoria Ungarorum, qui in alma condam Universitate Vitebergensi ... studia ... confirmarunt Pesthini, 1817.
- Bauch Gusztáv: Adalékok a reformatio és a tudományok történetéhez Magyarországon a XVI-ik században. /TörtTár. 1885. 335--355; 519--540./
- Bibliographie zur Geschichte der Universität Wittenberg. Nachdruck aus: Erman, Wilhelm: Bibliographie der deutschen Universitäten. T.2. Leipzig - Berlin, 1904. S. 10-95-1158. Anhang: Auswahlbibliographie zur Geschichte der Universität Wittenberg, Berichtszeitraum 1900--1977., v. Hildegard Herricht. Halle/Saale/, 1980.
- Borzsák István: A magyarországi Melanchthon-recepció kérdéséhez. /ItK 1865. 433--446./
- Botta István: Méliusz Péter ifjúsága. Bp. 1978. /Humanizmus és Reformáció. 7./
- Bruckner Győző: A reformáció és ellenreformáció története a Szepességben. Bp. 1922.

- Clemen, Otto: Melanchthons Briefwechsel. Leipzig, 1926.
- Calinich, Robert: Kampf und Untergang des Melanchthonismus in Kursachsen in den Jahren 1570 bis 1574. Leipzig, 1866.
- Corpus Reformatorum. 1--28. Melanchthonis Opera. Ed. C. G. Bretschneider, H. E. Bindseil. Halle, 1834--1860.
- Dilthey, Wilhelm: Das natürliche System des Geisteswissenschaften in 17. Jahrhundert. /Diltheys Gesammelte Schriften. Leipzig -- Berlin, 1929. II./
- Dongó Gy. Géza: Mátyás főpap tíz panasza 1579-ből. /Adalékok Zemplén vármegye történetéhez. 1911. 50--54./
- Dorn, Max: Melanchthons Antrittsrede von 1518, ein Bekenntnis und ein Appel zum Fortschritt. 450 Jahre Martin Luther Universität Halle--Wittenberg. Halle, 1950.
- Ellinger, G.: Philipp Melanchthon. Berlin, 1902.
- Forgách Mihály és Justus Lipsius levélváltása. Közzéteszi az MTA Irodalomtud. Int. Reneszánsszkatató Csoportja. Bp. 1971.
- Fraknói /Frankl/ Zsigmond: Adatok a hazai és külföldi iskolázás történetéhez. /Száz, 1875./
- Franknói /Frankl/ Vilmos: A hazai és külföldi iskolázás a XVI. században. Bp. 1873.
- Fraknói Vilmos: Melanchthon és magyarországi barátai. Bp. 1874.
- Hammer, Wilhelm: Die Melanchthonforschung im Wandel der Jahrhunderte. Ein beschreibendes Verzeichnis. 1--3. Bdd. Gütersloh, 1967, 1968, 1981. /Quellen und Forschungen zur Reformationsgeschichte. 35, 36, 49./
- Hartfelder, Karl: Philipp Melanchthon als Praeceptor Germaniae. Berlin, 1920.

- Hofmann, Franz: Philipp Melanchthon und die zentralen Bildungsprobleme des Reformationjahrhunderts. /Philipp Melanchthon - Humanist, Reformator, Praeceptor Germaniae. Berlin, 1963./
- Horváth János: A reformáció jegyében. Bp. 1957.
- Kemény Lajos: Károlyi András. /ItK 19. 1909. 633--636./
- Kemény Lajos: Károlyi András, Péter, Gáspár életéhez./ItK 21. 1911. 114--119./
- Keserő Bálint: Újfalvi Imre és az európai "későhumanista ellenzék". /Acta HistLitHung. Tom. IX. Szeged, 1969. 3--44./
- Keserő Bálint: Újfalvi Imre és a magyar későreneszánsz. /ActaHistLitHung. Tom. VIII. Szeged, 1968. 3--16./
- Klaniczay Tibor: A magyar későreneszánsz problémái. Stoicizmus és manierizmus. /Reneszánsz és barokk. Bp. 1961. 303--339./
- Klein, Thomas: Der Kampf um die zweite Reformation in Kursachsen. 1586--1591. Köln - Graz, 1962. /Mitteldeutsche Forschungen. 25./
- Koltay-Kastner Jenő: Giordano Bruno a magyar irodalomban. /ItK 1950. 101--107./
- Koncz József: A wittenbergi akadémián a XVI. század második felében tanult ifjak versei mint forrásművek és pótlékok a maMagyar Athénáshoz. /ItK 1891. 246--260./
- Kovács Endre: Melanchthon und Ungarn. /Philipp Melanchthon 1497--1560./ Berlin, 1963./
- Kovács Sándor Iván: Útleíró utazások - utazási irodalom a XVI-XVII. században. /Irodalomtörténeti Dolgozatok 73. Szeged, 1972./
- Kramm, Heinrich: Wittenberg und das Auslanddeutschtum im Lichte Alterer Hochschulschriften. Leipzig, 1941.
- Lampe, Friedrich Adolph: Historia Ecclesiae Reformatae, in Hungaria et

- Transylvania ... Trajecti ad Rhenum, 1728.
- A magyar irodalom története 1--2. Szerk. Klaniczay Tibor. Bp. 1964.
- A második helvét hitvallás Magyarországon és Méliusz Péter életműve. Bp. 1967. /Studia et Acta Ecclesiastica. 2. Szerk. Bartha Tibor/.
- Maurer, Wilhelm: Der junge Melanchthon zwischen Humanismus und Reformation. Bd. 2. Der Theologie. Göttingen, 1969.
- Melanchthons Werke in Auswahl. Hrsg. v. Robert Stupperich. I, VII. Gütersloh, 1951, 1969.
- Nagy Iván: Magyarok iskolázása külföldön. /Száz. 1870. 254./
- Nagy Iván: Magyarország családi czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal. Pest, 1865.
- Nagy Kálozi Balázs: Károlyi Péter. /A második helvét hitvallás és Méliusz Péter életműve. Bp. 1967. 473--516./
- Ötvös Péter: A szász filippizmus és első föllendülésének felsőmagyarországi recepciója. Doktori értekezés. Szeged, 1971.
- Paulsen, Friedrich: Geschichte des gelehrten Unterrichts. 1-2. Leipzig, 1919.
- Philipp Melanchthon - Humanist, Reformator, Praeceptor Germaniae. Berlin, 1963.
- Pokoly József: Az erdélyi református egyház története. Bp. 1904.
- Pokoly József: Melanchthon és a magyarországi reformáció. /ProtEgyh és Isklap. 40. 1897. 120./
- Ráth György: Két kassai plébános a XVI. században. Bp. 1895.
- Régi magyarországi nyomtatványok 1473--1600. Kiad. MTA - OSZK. Bp. 1971.
- Die Religion in Geschichte und Gegenwart. Handwörterbuch für Theologie und Religionswissenschaft. Hrsg. v. Kurt Galling. Tübingen, 1960.
- Révész Imre: Magyar református egyháztörténet 1520--1608. Bp. 1938.

- Révész Imre: Magyar tanulók Wittenberghen Melanchthon haláláig. Magyar Történelmi Tár VI. 1895. 205--230.
- Révész Imre: Szempontok a magyar "kálvinizmus" eredetének vizsgálatához. Száz. 48. 1934. 257--275.
- Ritoókné Szalay Ágnes: Albani Csirke György, Melanchthon magyar tanítványa. /Diakónia, 1980/2. 15--21./
- Ritoókné Szalay Ágnes: Ein ungarischer Schüler Melanchthons: Josephus Macarius. /ActaClass. IV. Debrecen, 1968. 107--117./
- Ritoókné Szalay Ágnes: A wittenbergi egyetem magyarországi promoteáltjai a XVI. században. = Tanulmányok a lutheri reformáció történetéből. (Szerk. Fabiny Tibor). Bp. 1984. 222--239.
- Steinmetz, M.: Die Universität Wittenberg und der Humanismus. 1502--1521. /450 Jahre der Martin Luther Universität, Halle - Wittenberg. Halle, 1952./
- Stein, Leo: Martin Luther und Philipp Melanchthon - ihre ideologische Herkunft und geschichtliche Leistung. Berlin, 1953.
- Szabó András: Károlyi Gáspár (1530 k. - 1591). Bp. 1984. /Tanulmányok és szövegek a régi magyar irodalom történetéhez. 1./
- Szabó, Géza: Geschichte des ungarischen Coetus an der Universität Wittenberg 1555--1613. Halle/Saale/, 1941.
- Szabó, J. S.: A helvét irányú reformáció Magyarországon és Erdélyben. /Függelék Loesche, Georg: Kálvin hatása és a kálvinizmus Európaikéleti országaiiban c. munkájához. Debrecen, 1912.
- Szabó Károly: Régi magyar könyvtár. 1--3. Bp. 1879--1896.
- Thúry Etele: A wittenbergi egyetemen járt magyar tanulók társaságának anyakönyve. /IskTörtAdattár. 2. Pápa, 1908. 3--67./
- Totok, Wilhelm: Handbuch der Geschichte der Philosophie. 3. Frankfurt a.M., 1980.

Varga András: Molnár Gergely, Melanchthon magyar tanítványa. Doktori értekezés. Szeged, 1982.

Veress Endre: A paduai egyetem magyarországi tanulóinak anyakönyve és iratai. /1264--1864./ Bp. 1916. /Fontes Rerum Hungaricarum. Tom. 1./

Weber Samu: Gradeczi Stansith Horváth Gergely és családja. Késmárk, 1896.

Zoványi Jenő: Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon. 3. kiad. Bp. 1977.

Zoványi Jenő: A magyarországi protestantizmus 1565-től 1600-ig. Bp. 1977. /Humanizmus és Reformáció. 6./

Zoványi Jenő: A reformáció Magyarországon 1565-ig. Bp. 1922.

Zschäbitz. G.: Zur Problematik der sogenannten "Zweiten Reformation" in Deutschland. /WissZschr.d.Univ.Leipzig, 1965. 505--509./

N é v m u t a t ó

Abaúj vármegye 23

Aesopus 8

Ágost, szász választófejedelem 20

Agricola, Rudolphus 5

Aland, K. 45

Albai Csirke György

lásd Csirke György, Albai

Almási Máté 56

Anglia 18, 53

Anhalt 56

Arany Tamás 25

Aristotelés 4, 6

Arius 20-21

Asztalos Miklós 36, 38, 49, 51, 57

Augsburg 48

Aurifaber, Andreas 48

Ausztria 18

Balázs János 50

Balázs Mihály 52-53

Bánffy Farkas, Losonczy 37, 57

Bánffy Ferenc, Losonczy 37, 38

Baranyai Decsi (Csimor) János 37-38, 57

Bártfa (Bardejov) 19, 29-30, 50-51

Bartha Tibor 52

Bartholomaeides János László 19, 44, 50-51

Basilius István 19, 51-52

Bauch Gusztáv 53

Baumgartner, Hieronymus 9

Baumheckel György 16

Bázel 48

Bécs (Wien) 16, 18, 23

Beregszászi Péter 55

Besztercebánya (Banska Bystrica) 16

- Beze, Theodore de 28
Bindseil, M. E. 45
Bíró Mátyás, Dévai
 lásd Dévai Bíró Mátyás
Blandrata György 21, 54
Bocatius János 40-41
Borégető Miklós 56
Bornemissza Péter 23
Botta István 52
Bretschneider, C. G. 45
Bretten 4
Bruno, Giordano 39, 41, 58
Bucer, Martin 48-49
Budai Márton 37
Bullinger, Henricus 48
Burckhard, Georg
 lásd Spalatin
Burkhard, Franz 9
- Cabbatheus
 lásd Thoraconymus
Calinich, Robert 35, 49
Calvin, Jean
 lásd Kálvin
Camerarius, Joachim 9, 24
Camerarius, Philippus 9
Cato, Marcus Porcius 8
Cicero, Marcus Tullius 8-9
Ciriaci Márton (Czirják) 16, 29
Coron, Antoine 58
Cruciger, Caspar 13
Csabai Mátyás 19, 51
Csáki Mihály 52
Csáki Zsigmond 56
Csimor János, Decsi
 lásd Baranyai Decsi János

Csirke György, Albai 23-26, 53

Czipcziacus, Casparus 26

Czirják Márton

lásd Ciriaci

Dávid Ferenc 21, 27, 54

Debrecen 23, 25-26, 56

Decsi Csímor János

lásd Baranyai Decsi János

Dévai Bíró Mátyás 17

Dilthey, Wilhelm 45

Donatus, Aelius 8

Dongó Gy. Géza 54

Dorn, Max 4, 45

Dráva (Dravus) 16

Dresser, Matthias 55

Drezda 51

Drugnetius János 17, 50

Eckhard Sándor 59

Eber, Paul 24

Eberhard Mátyás 30

Egri Ferenc 52

Egri Lukács 23

Eisleben 8

Ellinger, G. 45

Ember Pál, Debreceni 16, 27-28, 50- 54

Eperjes (Presov) 33

Erasmus, Rotherodamus, Desiderius 8-9, 48

Erdély (Siebenbürgen, Transylvania) 14, 25

Erfurt 48

Ermann, Wilhelm 44

Esterházy Tamás 40, 52

Eszék (Osiek) 16

Fabriczius János 40

Fehérvár 23

Forgách Mihály 37-41, 51, 56, 58

Forstemann, Johann 50

Fraknói Vilmos 17, 38, 44, 50-51, 53-55, 57-58

Frigyes, Bölcs, szász választófejedelem 13, 57

Frölich Tamás 29, 32

Gálfi Imre 35, 56

Genf (Geneve) 12

Genova 53

Gönc 23

Gregorius ab oppido Sancti Antonii

lásd Szentantali Gergely

Grynaeus, Johannes Jacobus 55

Gyalui Torda Zsigmond 23, 25

Hagenau 4

Hammer, Wilhelm 45, 53

Hartfelder, Karl 44, 45, 47

Heidelberg 37, 56, 59

Henckel János 54

Herzberg 8

Hofman, Franz 45-46

Homonnai Tamás 52

Huszár Gál 25

Iklódi Miklós 33

Itália 26

Jena 51

Jessenius, Johannes 49

Kakas György 19, 51

Kakasfalwssy, Georgius

lásd Kakas György

- Kállai Albert 35, 56
Kálmáncsehi Sántha Márton 23
Kálvin, János 12, 28, 49
Károly, Nagy, császár 45
Károlyi András 32-34, 55
Károlyi Gáspár 23, 53, 55
Károlyi Péter 26-28, 51, 53, 55
Kassa (Kosice) 19, 29, 30, 32, 34, 51
Kathona Géza 15
Kelet-Európa 14
Kemény Lajos 55
Kende, Alexander 58
Keresztély, I., szász választófejedelem 13, 42
Keserű Bálint 55, 59
Késmárk (Keszmarok) 29-31
Klaniczay Tibor 58
Klein, Thomas 49
Kolozsvár (Cluj) 19, 26-27, 51
Komáromi György 40
Koncz József 36, 56
Konstanz 48
Kopácsi Ferenc 52
Koppay György 58
Korlátfalva 33-34
Kornis György 37
Kovács Sándor Iván 57-58
Körös 17
Krakkai Demeter 38
Krakkó 16, 18-19, 32, 34, 54
Kramm, Heinrich 49
Krell, Nikolaus 13
Lampe, Friedrich Adolph
 lásd Ember Pál
Langius, Josephus 48

- Leiden 41
Leudischer György 29, 54
Leuterbach, Johann 48
Liege 7
Lipsius, Iustus 39-41, 58
Lócse (Levoca) 16, 29, 54
Luther Márton 3, 6, 10-12, 28-29, 44, 46, 48, 49
Lyon 24
- Macarius József, Pesti 47-48
Magdeburg 8, 48
Magyarország passim
Maier, Georg 24
Marburg 53
Mária, Habsburg, királyné 54
Máriássy Zsigmond 37-38, 40
Márkusfalva 40
Marosvásárhely (Tirgu Mures) 36
Máté evangalista 8
Maurer, Wilhelm 48
Melanchthon, Philipp passim
Méliusz Péter 22, 25, 52
Menius, Justus 47
Ment, Gogreff 30
Miklós pap 34
Miksa, I. Habsburg császár 25
Moller, Henricus 25
Molnár Gergely 19, 27, 51
Mosellanus, Petrus 8
Myconius, Osvaldus 48
- Nádasdy Ferenc 24
Nádasdy Tamás 17, 24, 48
Nagy Iván 57
Nagy-Kálozi Balázs 53

- Nagykároly 26
Nürnberg (Noremberg) 9, 47, 48
Nyugat-Európa 42
- Decolampadius, Johannes 28
Oskai János 56
Ovidius, Publius Naso 8
Ütvös Péter 54, 55
- Paczoth Franciscus 31
Pádua 16, 38, 53, 57
Pál apostol 47
Pankotai István 52
Pannonia 17
Paulsen, Friedrich 7, 44-47
Pécsi Zsigmond 37, 38, 56
Péter apostol 34
Peucer, Caspar 13, 56
Pirna 48
Plautus, Titus Maccius 8
Pokoly Imre 49
Priscianus, Theodorus 4
- Quintilianus, Marcus Fabius 4, 9
- Radácsi György 29
Rákóczi Zsigmond 56
Reichmundus, Andreas 57
Retteg 51
Reuchlin, Johannes 4-5
Révész Imre 44, 49, 53
Rimay János 41, 59
Ritoókné Szalay Ágnes 15, 23, 48, 53
Rüdiger, Erasmus 13, 35

Sajószentpéter 19
Sárközi Bálint 56, 58
Sárospatak 30, 32, 38
Sárvár 17, 56
Sátoraljaújhely 30
Sculcteti, Severinus 28-29, 32, 35, 54
Selmecbánya (Banska Spiavnica) 30
Sennert, Daniel 49
Sennyei Tamás 56
Servet, Michael 21
Skandinávia 18
Skaricza Máté 53
Sólyom Jenő 23
Sommer György 29
Spalatin, Georgius 10, 12, 46-47
Spengler, Lazarus 9
Speyer 48
Stern, Leo 46
Stöckel Lénárd 49
Strassburg 8, 17, 38, 46, 48
Stupperich, Robert 46
Sturm, Johann 17, 46
Sulyok Ferenc 32
Sylvester, János 17
Szabó András 15, 53
Szabó Géza 35, 50-53, 55-58
Szabó J. S. 51
Szabó Károly 53
Szalay Ágnes, Ritoókné
 lásd Ritoókné Szalay Ágnes
Szamosközy R. Sándor 58
Szegedi Gergely 32
Szegedi Máté 56
Szegedi Mátyás 35
Székely Julia Anna 58

Szent-Antali Gergely 16
Szepeesség 28-29, 32, 38-39
Szepsi 33
Szikszai Fabriczius Balázs 52
Szikszó 56
Szinyeyi József 57
Sztárai Mihály 16

Tállya 23
Terentius Afer 4, 8, 44
Thoraconymus Mátyás 30-31, 34, 42, 54, 55
Thúry Etele 50, 52
Torda Zsigmond, Gyalui
 lásd Gyalui Torda Zsigmond
Tordafalva 16
Torna 19
Toronyai Máté 35
Totok, Wilhelm 45
Törökország 25
Transylvania
 lásd Erdély
Tübingen 4
Tyropolitanum
 lásd Késmárk

Újfalusi-család 38
Újfalvi Imre 30, 42, 59
Ulm 48
Ungvár 56

Várad (Oradea) 52
Varga András 51
Vargha Anna 58
Veress Endre 57
Vergilius, Publius Maro 8

Vetési János 21
Warmendorf, Hans von 39
Weber Samu 50
Widdebram, Friedrich 13
Wien
 lásd Bécs
Wimpfehling, Jacob 5
Wittenberg passim

Zágráb 58
Zombori Sándor 37
Zoványi Jenő 29, 32-33, 51, 54-56
Zrínyi Miklós 58
Zschäbitz, G. 49
Zwickau 8
Zwingli, Ulrich 28

Zusammenfassung

Melanchthon und die ungarländischen Studenten in Wittenberg
von den 1550er Jahren bis 1587.

/ Beiträge zu dem ersten Jahrhundert der
Melanchthon-Rezeption in Ungarn /

In der vorliegenden Arbeit werden zwei grundlegende Themen der ungarischen Reformationsforschung wieder aufgenommen und behandelt: in dem ersten Kapitel wird Melanchthons Tätigkeit an der Universität zu Wittenberg dargestellt, und im Lichte dieser Einführung werden dann im zweiten einige seiner ungarischen Schüler vorgestellt, bzw. ihren Studien und späteren Wirken nach tiefgehend analysiert. Die Untersuchung dieser Periode des Unterrichts und der Bildung ist von grosser Bedeutung: in diesen Jahren sind Melanchthons Lehren an der Universität und in den verschiedenen Institutionen des Fürstentums Sachsen allgemein verbreitet worden, und die ungarischen Studenten in Wittenberg haben diesen Aufstieg, den Kampf und den späteren Untergang des Philippismus miterlebt. Zu der realen Wertung der Bestrebungen und des Gedankengutes dieser ungarischen - bzw. hungarus - Studenten will diesmal die Arbeit beitragen.

+

Anhand älterer und neuester Bearbeitungen, Datensammlungen, Monographien u.s.w. wird im ersten Kapitel Melanchthons Schaffen und Wirkung in Wittenberg dargestellt. Als Vorbereitung dient es der eigentlichen Untersuchung der Melanchthon-Rezeption im zweiten Teil der Arbeit, und zu diesem Zweck sind fünf Unterabschnitte behandelt. Zuerst wird die Geschichte der Universität in Wittenberg kurz vorgestellt, dann die berühmte Antrittsrede Melanchthons /De corrigendis adolescentiae studiis, 1518/ mit Hilfe reicher Zitate ausgelegt. Im Mittelpunkt dieser Rede steht die humanistische Anforderung der Besserung des Schul- und Unterrichtswesens, und wird gleichfalls das natürliche System der Wissenschaften dargelegt. Dieses System basiert auf der Lehre vom lumen naturale, die die grundlegende philosophische Lehre in dem Gedankenzusammenhang Melanchthons ist: sie ist gleicherweise die Basis seiner wissenschaftlichen Bestrebungen und Lehrbücher, und die seiner Glaubenslehre. Im dritten Abschnitt wird der Praeceptor Germaniae behandelt, seine Gedanken über Schulung und Bildung werden im Zusammenhang mit der

Gründung und Einrichtung der Schulen /"Lateinschule", "Obere Schule", Universität/ dargestellt. Die diesbezüglichen Feststellungen sind mit Zitaten aus mehreren Schriften vom Melanchthon dokumentiert. Mit der Frage seiner Theologie /Abschnitt 4./ wird eine alte Diskussionsfrage hervorgehoben. Die Autorin betont die Toleranz seiner Glaubenslehre, und weist die Feststellungen einiger ungarischen Forscher zurück, dass Melanchthons Theologie in der Verbreitung des kalvinistischen Lehre in Ungarn eine wesentliche Rolle gespielt haben musste. Der Philippismus und die Toleranzideen der Melanchthon-Studenten haben die strenge lutherische Orthodoxie zurückgewiesen und aufgelockert, aber an der Rezeption des Calvinismus in Ungarn schon geringen Anteil gehabt. Im fünften Abschnitt dieses Kapitels wird dann der ideologische Zustand an der Universität - und im weiteren Sinne in Kursachsen - nach dem Tode Melanchthons charakterisiert. Mit der Hilfe der zahlreichen diesbezüglichen Abhandlungen wird zuerst der sg. Philippismus erklärt: Auf der einen Seite sei es eine theologische, sich von der Orthodoxie bzw. von der Mystik abgrenzende Richtung, auf der anderen Seiten bedeutet aber auf humanistischen Traditionen basierende bildungspolitische Bestrebungen. Die Streitigkeiten zwischen der Orthodoxie und dem Philippismus haben das geistige und politische Leben in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts wesentlich determiniert, und wurden immer als politische Fragen behandelt. In diesen Jahrzehnten ist es den Philippisten zweimal gelungen, in Kursachsen führende Positionen zu erwerben: Die erste Blütezeit dauerte bis etwa 1574, und mit der Herausgabe der Bekenntnisschrift Formula Concordiae wurde gehemmt; die zweite hatte in den Jahren von 1586 bis 1591 besonderen Einfluss auf die kirchliche, wissenschaftliche und politische Einrichtung in Kursachsen. Die Bestrebungen der führenden Philippisten wurden neulich öfters zur Diskussionsfrage gestellt und tiefgehend analysiert. Die Autorin weist auf diese Diskussionen hin, rechnet mit den neueren wissenschaftlichen Ergebnissen, stellt aber diesmal nicht den Kampf und Untergang des Philippismus, sondern die Lage und Möglichkeiten der ungarländischen Studenten in Wittenberg im Vordergrund der Analyse. Diese Zielsetzung der Untersuchung ermöglicht einen Übergang zu dem eigentlichen Thema der Abhandlung, und gibt den ungarischen Lesern einen nötigen Überblick über den ideologischen Zustand in Kursachsen, sowie über die wissenschaftliche Beurteilung der zeitgenössischen Geistesstömungen. Das zweite Kapitel /Die Ungarn an der philippistischen Universität zu Wittenberg bis 1587/ befasst sich nämlich mit der Frage der Studien und späteren

Wirkens einiger bedeutenden ungarischen Studenten, sowie mit der Geschichte der ungarischen Gesellschaft /coetus/ an der Universität in Wittenberg. Die Einrichtung und das Wirken dieser ungarischen Gesellschaft steht im Mittelpunkt der Untersuchung, aber wird auch die Zeit vor ihrer Gründung /1555/ kurz dargelegt. Mit der Verbreitung der Reformation in Ungarn ist es zu erklären, dass die ungarischen Studenten schon ab Anfang der 1520er Jahre die Universität in Wittenberg besuchten: Der erste ist aus dem Jahre 1521 erwähnt /"Gregorius ab oppido Sancti Antonii"/, und in den kommenden Jahren nimmt die Zahl ungarischer Studenten fortlaufend zu. Nach dem Zeugnis der Matrikel kann festgelegt werden, dass mehr als 1.000 Studenten aus Ungarn bis zur Jahrhundertswende in Wittenberg immatrikuliert wurden. Unter ihnen waren auch diejenigen, die ein Leben lang mit dem Praeceptor im engsten Kontakt standen, und ihn über ihre Tätigkeit in Ungarn stets benachrichtigten. Einige Studenten Melanchthons haben auch dazu beigetragen, dass er innigen Kontakt mit ungarischen Gebildeten, u.a. mit dem berühmten Humanisten in Sárvár, Tamás Nádasdy gewinne.

Mit der Umgestaltung der früheren Organisationsformen der Studierenden wurden von den Nationen verschiedene Gesellschaften nationaler Bestimmtheit gebildet. Die ungarische Gesellschaft in Wittenberg wurde 1555 von György Kakas gegründet, der zuerst in Krakau studierte, dann zur Zeit der Gründung der ungarischen Gesellschaft schon fast 20 Jahre /seit 1536/ in Wittenberg weilte. 16 Studenten waren die Begründer und damit die ersten Mitglieder der Gesellschaft, unter ihnen einige vom bedeutenden Rang in der ungarischen Bildungs- und Kirchengeschichte, wie zB. Gergely Molnár, Verfasser der ersten lateinischen Grammatik in Ungarn, oder der Antitrinitarier István Basilius aus Klausenburg. Anhand der Matrikel der Universität sowie der ungarischen Gesellschaft stellt es sich heraus, dass keineswegs alle Studenten aus Ungarn der Gesellschaft beitraten, aber alle Mitglieder waren der Muttersprache nach ungarisch. Die Einrichtung und das Leben der Gesellschaft wurde durch Statuten geregelt, die 1555 und 1571 formuliert, bzw. ergänzt wurden. In den Statuten von 1555 werden sechs Punkte behandelt, sowie das Studium gemäss den Vorschriften der Universität, das System der Disputationen und der Vorstand der Gesellschaft. An der Spitze der Organisation steht der gewählte Senior, der auch im Rat der Universität das Interesse der Gesellschaft vertreten muss. Die Statuten von 1571 werden dann mit anderen, eingehend dargelegten Punkten erweitert. Diesmal wurden auch die Regel des Verhaltens

und der Kleidung behandelt. Der Punkt 14 ist besonders hervorzuheben: die Mitglieder der ungarischen Gesellschaft sind verpflichtet, sich von den Lehren der Antitrinitarier abzugrenzen, und als Voraussetzung der Aufnahme müssten sie die "Formula-Iuramenti", einen Schwurtext unterzeichnen. Dieser Text kann als eine Variante des Trinitätsbekenntnisses aus dem Jahre 1568 betrachtet werden. Dieses Bekenntnis wurde am 8. August 1568 zur Zeit des Seniorats von János Vetési formuliert und von allen Mitgliedern der Gesellschaft unterzeichnet. Hier werden die antitrinitarischen Lehren am strengsten zurückgewiesen, und teilweise widerlegt. Betreffs der allgemeinen Verbreitung der antitrinitarischen Lehren kann diese Widerlegung in Wittenberg für verspätet gehalten werden, aber diesmal schliesst sich die ungarische Gesellschaft als Organisation den Diskussionen über religiöse und Bekenntnisfragen an. Vor der Vfassung dieses Bekenntnisses sind einige Studenten hervorzuheben, wie zB. Peter Méliusz oder Gáspár Károlyi, die während ihrer Tätigkeit in Ungarn heftige Diskussionen gegen den Antitrinitarismus geführt haben. Das Wirken dieser beiden Hauptfiguren der ungarischen Kirchen- und Bildungsgeschichte ist allgemein bekannt, diesmal werden zwei andere Vertreter der zeitgenössischen Streitigkeiten vorgestellt: György Csirke und Péter Károlyi. Nach siebenjährigen Studien in Wien kam Csirke 1559 in Wittenberg an, und wird ein eifriger Anhänger und Student Melanchthons. Die Eintragungen seiner Bibel weisen auf einen Gelehrtenkreis hin: in Wittenberg haben Georg Maior, Joachim Camerarius, Paul Eber, Henricus Moller und schliesslich Melanchthon in seine Bibel Widmungen eingetragen. Nach seiner Heimkehr war er zuerst in Debrecen tätig, und wirkte an der Untersuchung der Lehren von Tamás Arany mit, ab 1564 Gesandter in Siebenbürgen und auf der Pforte. Seine Laufbahn ist von grösserer Bedeutung: er ist einer der ersten ungarischen Adelsgeschlechtern an der Universität in Wittenberg, der zu Hause wichtige Positionen und Ämter besass. Péter Károlyi ist gleichfalls wegen seiner Beteiligung an den religiösen Diskussionen hervorzuheben: er war ein eifriger Gegner des Antitrinitarismus und verfasste zahlreiche Streitschriften. Károlyi kam 1564 in Wittenberg an, und wurde in demselben Jahr Mitglied der ungarischen Gesellschaft. Die Angaben über seinen Aufenthalt in Wittenberg sind äusserst spärlich, sein Name taucht allein in einer Gedichtsammlung /"Carmina Propemtica.."etc.1564/ auf. Ab 1566 war er der Rektor der Schule in Kolozsvár /Klausenburg/, und veröffentlichte in demselben

Jahr seine griechische Grammatik in lateinischer Sprache. Diese Grammatik, als ein Lehrbuch der zeitgenössischen Schulen, wurde bis zur Jahrhundertswende in vier Auflagen neu veröffentlicht. Im Jahre 1567 gab Károlyi noch ein Lehrbuch, eine Verslehre heraus. Károlyi, der vor der Verfassung der Bekenntnisschrift der ungarischen Gesellschaft aber nach dem Tode Melanchthons in Wittenberg studierte, knüpfte sich den Lehren der Melanchthon Nachfolger an.

In der Abhandlung werden ferner die Studenten helvetischer Richtung erwähnt: Mátyás-Thoraconymus und András Károlyi u.a. Thoraconymus studierte während der ersten Blütezeit des Philippismus in Wittenberg, nach seiner Heimkehr arbeitete er als Gymnasialrektor in Késmárk und in Kassa. Jahrelang betätigte er sich auf den streng nach den Lutherschen Dogmen eingerichteten Gebieten, und verfasste Streitschriften von grosser Bedeutung. Schliesslich unterrichtete er in Sárospatak, wo er sein ganzes Können der Erziehung der Jugend widmete. András Károlyi war 1556 Mitglied der ungarischen Gesellschaft in Wittenberg, und publizierte ein Werk im Jahre 1557: "Epistola ad ... Dominum Franciscum Suliok Pannonium". In demselben Jahr wird er an der Universität in Krakkau immatrikuliert, und taucht in Ungarn erst im Jahre 1575 wieder auf: Am 3. Januar 1575 wird András Károlyi zum ungarischen Pfarrer der Gemeinde in Kassa eingeladen. Wegen seiner Predigten wurde er im folgenden Jahr von dem Gemeinderat verurteilt und dazu gezwungen, seine Lehren in einer Erklärung zu widerrufen. Laut dieser Erklärung konnte er der Lutherschen Ubiquitätslehre nicht zustimmen. Später geriet er in Streitigkeiten wegen der Erteilung des Abendmahls: statt Hostie reicht er den Gläubigen Brot. Als Folge dieser Diskussionen musste er endlich die Stadt verlassen. 1580 fuhr er wiederum nach Krakkau, um sein Büchlein über die religiöse Zwiespältigkeit seiner Zeit veröffentlichen zu können. Die Auslegung der Fragen zeigt den starken Einfluss von Calvin, das Buch wurde deshalb in Kassa eingezogen und Károlyi aus der Stadt ausgewiesen.

Nach dem Untergang des Philippismus in Wittenberg kehrten fast alle Mitglieder der ungarischen Gesellschaft nach Hause zurück. Erst von der Mitte der 1580er Jahre begann ein neuer Aufstieg der Gesellschaft an der Universität: diesmal wurden aber nicht mehr die theologischen und pädagogischen, sondern die humanistischen Studien gepflegt. Zu dieser Zeit begann die Peregrination des Hochadels nach Wittenberg. Bis zum Jahre 1562

besuchten die Universität bloss 16 Hochadelige, ihre Zahl nimmt aber ab 1587 wesentlich zu. Dieses Jahr wurden Ferenc Bánffy, Mihály Forgách, Zsigmond Máriássy und Zsigmond Pécsi in die Matrikel eingetragen. In der ungarischen Bildungs- und Literaturgeschichte ist unter ihnen Mihály Forgách von grösster Bedeutung; nach der Ankunft in Wittenberg lies er seine berühmte Rede über die Peregrination vor /"Oratio de peregrinatione et eius laudibus"/, während seiner Studienzeit verfasste Gedichte und veröffentlichte noch eine zweite Rede. 1588 wendet er sich mit einem Brief an den berühmtesten Humanisten der Zeit, Iustus Lipsius, und fragt ihn über die Möglichkeiten einer der Zeit gemässen Lebensführung. Zur Zeit der zweiten Blüte des kursächsischen Philippismus sind also schon neuere Bestrebungen im Sinne humanistischer Traditionen wahrzunehmen.

Peter Ötvös

Tartalomjegyzék

I. PHILIPP MELANCHTHON A WITTENBERGI EGYETEMEN	3
1. Az egyetem 1518 előtt	3
2. Melanchthon székfoglalója, gondolatai a nevelésről	4
3. Melanchthon iskolateremtő munkássága	
- a "Lateinschule"	7
- az "Übere Schule"	9
- az egyetem	9
4. Melanchthon és a teológia	11
5. Wittenberg és egyeteme a Praeceptor halálát követő félévszázadban; a filippizmus két nagy hulláma	13
II. MAGYAROK A MELANCHTHONI SZELLEMŰ EGYETEMEN 1587-ig	15
1. A század első fele	16
2. A wittenbergi magyar coetus és alapítói	18
- a statutumok	20
3. A Szentháromság-hitvallás	21
- Két Melanchthon-tanítvány a hazai antitrinitáriusokkal folytatott vitákban	23
- Csirke György	23
- Károlyi Péter	26
4. A helvét irányzatok későbbi jelentkezésének néhány epizódja	28
- Thoraconymus Mátyás	30
- Károlyi András	32
- a coetus és az 1574-es események	34
5. A coetus a 80-as évek második felében	35
- a főúri peregrináció megindulása Wittenbergben	36
Zárszó	42
Jegyzetek	44
Bibliográfia	60
Névmutató	66
Zusammenfassung. Von Peter Ötvös	76

Fk: Dr. Karácsonyi Béla főigazgató

Készült a JATE Sokszorosító Üzemében, Szeged

Engedélyszám: 253/86.

Méret: B/5

Példányszám: 400

Fv: Lengyel Gábor

DISSERTATIONES

EX BIBLIOTHECA UNIVERSITATIS DE ATTILA JÓZSEF NOMINATAE

1. **LENGYEL András:** A Szegedi Egyetemi Könyvtár Móra-kéziratai. (Katalógus és szövegközlés.) [Móra Handschriften in der Zentralbibliothek der Attila-József—Universität zu Szeged. (Verzeichnis und Textmitteilungen)]. Szeged, 1976. (Zusammenfassung.)
2. **MADER Béla:** A Tudományos Gyűjtemény története Fejér György (1817—1818) és Thaisz András 1819—1827) szerkesztősége idején. (The history of a Hungarian scientific journal — „Tudományos Gyűjtemény” — during the period of its two editors (1817—1827). Szeged, 1976. (Summary.)
3. **HENCZ Aurél:** Felsőfokú közigazgatási szakemberképzés Magyarországon, 1848—1948. (Education of higher-degree administrative experts in Hungary, 1848—1948. Bildung der Fachleute in Ungarn für die höhere Verwaltung, 1848—1948.) Szeged, 1981. (Summary. Zusammenfassung.)
4. **HORVÁTH Rudolf:** A magyarországi kóbor cigányok eredete, életmódja, szokásai. Sajtó alá rendezte és a bevezetést írta: **BERECZ Árpád.** (Die Herkunft, die Lebensweise, die Gewohnheiten der ungarländischen, herumwandernder Zigeuner. Redigiert und eingeführt von Árpád BERECS.) Szeged, 1979.
5. **KLUKOVITSNÉ PARÓCZY Katalin:** A Szegedi Napló Móra Ferenc főszerkesztősége idején (1913—1919). (A Szeged daily „Szegedi Napló” under Ferenc Móra's editorship.) Szeged, 1981. (Summary.)
6. **DEVICH Andor:** A szegedi főiskolai mozgalom. (Die Hochschulbewegung in Szeged.) Szeged, 1981. (Zusammenfassung.)
7. **VARGA András:** Molnár Gergely, Melanchthon magyar tanítványa. (Ein ungarischer Schüler Melanchthons: Gergely Molnár.) Szeged, 1983. (Zusammenfassung.)
8. **RÁCZ Béláné — SZABÓ Éva:** Az egyetemi hallgatók szabadidő felhasználása. A József Attila Tudományegyetem hallgatói között végzett időmérleg-vizsgálat alapján. (Die Ausnutzung der Freizeit bei den Studenten: Aufgrund einer Zeitbudget-Untersuchung unter den Studenten der Attila-József-Universität.) Szeged, 1984. (Zusammenfassung.)
9. **DEVICH Andor:** Törekvések Szegeden egyetem létesítésére 1918 előtt. (Bestrebungen in Szeged für die Errichtung einer Universität vor 1918.) Szeged, 1984. (Zusammenfassung.)